

1541
10 +
283

ԲԺ Պ. Ս. Վ. ՏԱՆԼԵԱՆ

ՏԱՅՔ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Մաքուր հատված յոգոտ Տայրի երիտասարդական
„ՇԱՆԹ“ Միութեան

Հրատարակութիւն Տ. Ե. „ՇԱՆԹ“ Միութեան
№ 1

Տպարան „ՇԻՐԱԿ“ Ալեքանդրապոլ
1920

10
283

ԲԺ. Պ. ԱՎՏԱՆԵԱՆ

„ՏԱՅՔ ՄԻՈՒԹԻՒՆ“

Մարտի հարյւթը յօգուտ Տայքի երիտասարդական
„ՇԱՆԹ“ Միութեան

Հրատարակութիւն Տ. Ե. „ՇԱՆԹ“ Միութեան
№ 1

Տպարան „ՇԻՐԱԿ“ Ալեքսանդրապօլ

1920

ԿԸ ՆՈՒՒՐԵՄ

Տայթի անշիրիմ նահատակներու և Խնքնապաշտպանութեան անմահ հերոսներու յիշատակին.

Պ. Ա.

ՅԱՌԱՋԱՐԱՆ

Գրողիկիս նպատակն է ցուցնել թէ ինչ սկզբունքներով պէտք է ղեկավարուին «Տայոց հայրենակցական Միութեան» առաջնորդները և ինչ շաւղով պիտի ընթանան, որպէսզի Միութեան քերնով խոստացուած բարիքները իրականանան, որպէսզի Միութիւնը դառնայ իսկական այգեմշակ մեր չոր ու ցամքած դաշտերուն, որպէսզի Միութիւնը ըլլայ այն կետրօնածիղ ուժը որու շուրջը պիտի գտն հաւաքուին երկրին գործօն ու զիտակից տարրերը վերակենդանացնելու ու ծաղկեցնելու համար մեր քանդուած տներն ու քայքայուած անտեսութիւնը:

Ընդգծած ծրագրէս դուրս է տալ բազմակողմանի տեղեկութիւններ Խոտորչոյ շրջանի, հին հայոց «Տայոց Աշխարհի» (ուրկէ և Միութեան անունը), ուսումնասիրելով իւրաքանչիւր գիւղի, ամէն մի թաղի առանձնայատկութիւնները, իւրաքանչիւր համայնքի բարքերն ու սովորութիւնները, պաշտամունքն ու հաւատալիքները, վերլուծել այդ շրջանի աշխարհագրական, տեղագրական, բուսաբանական, կենդանաբանական և այլն տուեալները, ստուգաբանել այդ շրջանի ժողովուրդի արտաքինապէս միապաղագ բայց ներքնապէս յոյժ բարդ ծագումն ու տոհմագրութիւնը, բարբառը, դաւանական խտրութիւնները, արհեստները, զբաղումները և այլն և այլն:

Միութեան հեղինակութիւնը, պէտք է որ վերջի վերջոյ տարածուի «Տայոց Աշխարհ»-ի պատմական

295-63

սահմաններուն մէկ ծայրէն միւսը, որ կարելի է կոչել «Մեծ Տայք»: Բայց առ այժմ Միութեան իրաւասութեան կենթարկւի միայն որոշ մաս մը, որ կարելի է կոչել «Փոքր Տայք» հետեւեալ ստորաբաժանումներով, ա) Բուն Սոսորջուրը իւր 3-ը թաղերով, Մոխրակոյտը 3 թաղերով, Կարմիրք, Ծեռիւնց եյլն: Այս վայրերու բնակչութիւնը, ամբողջութեամբ կը պատկանի հայ-կաթոլիկ հասարակութեան: Բ) Կուտրաշէն, Հունուտ, Չինաշուր եայլն, որոց բնակչութիւնը կը պատկանի աղգային եկեղեցուն: Միութեան նախաձեռնարկները, ինչպէս նաև անոր գլխաւոր ուժն ու թոն տուողը եղած են, մինչև այսօր, առաջինները. կան դեռ շատ տեղեր, որոնք տակաւին չեն մասնակցած միութեան, տարբեր պատճառներով: Կան նաև «Տայքի սահմաններու մէջ բազմաթիւ գեղեր ու աւաններ, որոնց բնակչութիւնը մասամբ խառն է, մասամբ բոլորովին թրքացած: Շատ մը նշաններ, անվիճելիօրէն կ'ապացուցանեն այս դասակարգին պատկանող վայրերու հայ ծագումը, զուտ հայկական անունները, կարգ մը կրօնական ծիսակատարութիւնները, միևնոյն նախապաշարումները, հնչման նոյնութիւնը, հասարակաց բռնբռու և դարձածքներու գործածութիւնը ևն, ևն:

Միութեան գոյնը ոչ կուսակցական է. ոչ կրօնական, ոչ ալ դասակարգային: Հոն յեղափոխական թէ պոլեթուա, կաթոլիկ թէ լուսաւորչական, հարուստ թէ աղքատ, մտաւորական թէ աշխատաւոր՝ ամէքն ալ տարբեր ուժերով, բայց հաւասար պարտականութիւններով լծուած են միևնոյն կառքին: Հասարակաց աղէտն էր որ արթնցուց միութեան անհրաժեշտութիւնը, հասարակաց շահն ու հայրենիքի ուրն է որ ամուր պիտի պահեն մեր մէջը միութեան կապերը:

Տեղ տեղ շեշտուած են Միութեան գործունէութեան կէտերը, մասնաշուած գործիչներէն ոմանց յատկանշականը, տեղ տեղ քաղաքութիւններ հղուած են համանման միութիւններու հետ, կամ հարեանցի ակնարկութիւններ, բայց ընթերցողը թող չմոռի բընական հակումով մը ենթադրելու, թէ ինքնասիրութեան, կամ ուրիշները վարկարկելու համար եղած են քաղաքութիւնները: Մեր կէտ նպատակն է ցուցնել հանրութեան մէկ կողմէն հասարակութեան մը կազմակերպչական ոգին ու հաւաքական քննունակութիւնները, միւս կողմէ Խոսրոյնցիներու գործնական հայրենասիրութիւնը, ամբողջական գոնաբեռումը եւ անուակ նիքատութիւնը: Շուտ քալ, քուտ գործել, կր նշանակէ քուտ քալ քուտ գործել: Այս է մեր միութեան նշանակութիւնը:

Ներկայ աշխատութիւնս պատրաստ էր իւր գլխաւոր զօններուն մէջ, տնցեալ տարի, բայց մեղմէ անկախ պատճառներով միայն այս օր լոյս կը տեսնէ:

Բժ. Պ. Ավետիսյան

1920

Աղեքսանդրապոլ

ՆԵՐՇԺՈՒԹԻՒՆ

Որեւէ միութեան, բնկերութեան, կամ խմբակցութեան նշանակութիւնը հասկնալու համար պէտք է ի նկատի առնել թէ ինչ զրգապատճառներէ մզուած առաջ կուգան մարդկանց խմբաւորումները, զանազան նշանաբաններու ներքեւ, թէ ինչ բարոյական, բնկերային ու քաղաքական անհրաժեշտ պայմաններ կը հարկադրեն մարդիկ հաւաքուել ինքնապաշտպանութեան դրօշի մը շուրջը և երկնակաթի պայքար մղել յանուն անհատական կեանքի ու ինչքի ապահովութեան, յանուն տրւած ազգի մը գոյութեան ու մշակոյթի:

Պայքար՝ ապահովելու համար անհատական իրաւունքները և մարդկային արժանապատուութիւնը, զարգացնելով իւրաքանչիւրի քով ինքնազիտակցութեան սկզբունքը, գիտութեան ու գեղարուեստի միջոցաւ: Պայքար՝ ապահովելու համար տրուած համայնքի մը կամ ազգի մը քաղաքական ու տնտեսական անկախութիւնն ու անկաշկանդ ծաւալումը, բարձրացնելով մտաւորական ու նիւթական մակարդակը, որմէ կախում ունին ազգերու բարգաւաճումը և ժողովուրդներու բարօրութիւնը: Պէտք չէ մոռնալ նաև արտաքին աշխարհին, միջազգային ներգործիչ ազդեցութիւնը, մասնաւոր անհատներու ու հաստատմաներու վրայ, ազդեցութիւն, որ կրնայ հակառակ ուղղութիւններ ստանալ, դրական վամ բացասական, բարեբար կամ կործանարար, նայած թէ ազդեցութեան ենթակայ դանուողները ինչ փոխյարաբերութեան մէջ են միջազգային բաղկացուցիչ տարրերու հետ, թէ ինչ բարոյական ու գիտական մակարդակի վրայ կը գտնու-

ւին հսկագործ տարրերը, կարենալ կշռելու համար իւրաքանչիւրի թաքուն և potentiel ուժը:

Շատ անգամ, հասարակական երեոյթները բացատրելու և լուսաբանելու համար, կղիմեն կենսաբանական (պիօլոժիք) աշխարհի օգնութեան: Այլ հարց է թէ որքան ճշմարիտ ու նպատակայարմար է այս ուղղութեամբ լուծել հասարակական ինդիւիդները. նոյնացնելով, յաճախ իւրացնելով տարբեր աշխարհներու մեթոտները: Հասարակական ու կենսաբանական գիտութիւնները տակաւին կը գտնուին իրենց կազմութեան շրջանին մէջ, հետեաբար չեն կրնար մեզի ծառայել իբր ուղղիչ ու անսխալ կշռաչափեր: Այս դիտողութիւնը ի նկատի առնելէ վերջ, տեսնենք թէ ինչ են ի վերջոյ, կենսաբանութեան տրւեալները, արդիւմբունումներն ու աւետարանին յայտնութիւնները:

Երկու բառի մէջ կարելի է ամփոփել. «կենաց պայքար». Թէ ինչ յատկութիւններու շնորհիւ իւրաքանչիւր տարր, սկզբունք, իւր գոյութիւնն ու շարունակութիւնը կ'ապահովէ ի միաս ուրիշներու՝ մենք չենք կրնար ճշգրտօրէն բացատրել: Իե՞ռ մարդկային միտքը անկարող է թափանցել շատ մը առեղծւածներու էութիւնը նոյն իսկ ենթադրութեամբ, նոյն իսկ երեակայութեամբ:

Նպատակա գործնական ցուցմունքներ աալը ըլլալով, կենսաբանական փոխառութիւններով, աւելորդ պիտի ըլլար խորկնալ տեսականին մէջ: Նախ որ շատ վիճելի կէտերու դուռ պիտի բացուէր, երկրորդ հիմնովին շեղած պիտի ըլլայի առաջադրած նպատակէս, որէ վերլուծել տրուած միութեան մը տարրեր գործօններն ու սկզբնապատճառները:

Այս տեսակէտով քննելով հարցը, ինչ կը տես-

նենք մենք կենսաբանական աշխարհի բնագաւառին մէջ, ինչ նշանակութիւն կստանայ «կենաց պայքար» նշանաբանը։ Այն թէ գոյութեան իրաւունքը ուժեղին կը պատկանի, թէ ուժը կգերադանցէ իրաւունքը, թէ տկարները օրինաւոր, բնական աւարներն կը հանդիսանան հզօրագուններուն են, են։ Ինչ որ երևոյթապէս և մասամբ զիտնականօրէն ապացուցուած ճշմարտութիւններ կը ներկայացունին, պատմականօրէն հաստատուած իրողութիւններ, վերոյիշեալ առարկութիւնները չեն կրնար, սակայն, արգելել հակառակ ենթադրութիւններ, ժխտել այլ ճշմարտութիւններ, որոնք ոչ նւազ ապացուցուած են զիտնականօրէն և հաստատուած պատմական փաստերով։ Այսինքն գոյութեան իրաւունք ունին ոչ թէ անոնք, որ ամենաուժեղը են, բառին կոշտ իմաստով, այլ անոնք որոնք ընդունակ են ապրելու, ցանկութիւն ունին շարունակելու իրենց գոյութիւնը, յենուելով այլ սկզբունքներու վրայ, կիրարկելով այլ միջոցներ։ Կենդանաբանական ու բուսաբանական աշխարհներու մէջ ուր չկան մեր ըմբռնած կրօնա-բարոյական արգելքներն ու կաշկանդումները, այդ միջոցները կը կոչուին կերպարանափոխութիւն, գունափոխութիւն, տեղափոխութիւն և այլն, որոնց միայն նպատակն է անհատին ապահովութիւնն ու ցեղին պահպանումը։ Յատկութիւններ՝ որ ոչ մի որակութեամբ, լաւ կամ գէշ, կարելի է մակագրել։ Մարդկային դասակարգերու մէջ, ուր բնական յատկութիւններն ու երևոյթները քօղարկուած ու այլաբանուած են կրօնա-բարոյական ըմբռնումներով, նման յատկութիւնները կը յորձորջին նենգութիւն, ուխտադրութիւն, կրօնափոխութիւն, այլադաւանութիւն, մատնութիւն, և այլն, որոնց վերջնական նպատակն է նոյնպէս անհատին

գոյութիւնն և ցեղին պահպանումը, քաղաքականապէս համայնքի մը կամ պղզի մը անկախութիւնը։

Գտնի որ երկրագունդին վրայ տարրեր ցեղեր ու ազգութիւններ, կամ որոշ ազգութեան մը մէջ տարրեր հատուածներ կուեր ու յեղաշրջւեր են յանուն «կենաց պայքարի», տեսնենք թէ ինչ չափով ու աստիճանով առաջնորդեր են անով, կամ ինչպէս ըմբռնէր ու գործադրէր են իրենց քաղաքական, սոցալական, գեղարուեստական ու կուլտուրական *modus vivendi*-ի մէջ։

Աս օրեայ կեանքի, ընթացիկ ժամանակի մէջ մարդ կրնայ սխալիլ, մոլորիլ, համակրիլ ու հակակրիլ այս կամ այն վարդապետութեանց, քաղաքական համախմբակցութեանց, յարել գիտական ու փիլիսոփայական այս կամ այն տեսութեանց, առաջնորդել լարոյական այս կամ այն սկզբունքներով, առանց կարենալու ինք իրեն որոշ հաշիւ մը տալու։ Դատել մարդիկ ու իրեր միմիայն առարկայական տեսակէտով, դժուար պիտի ըլլար։ Որովհետեւ անկողնակալութիւնն ու անկեքքոտութիւնը անկեղծ յատկութիւններ չեն կենդան և գործող տարրերու։ Ի գուր չէ ըսուած թէ, եթէ կուգես ուղիղ քալել, ետեդնայէ, շիտակ գործել-փակէ զգայարանքներդ։ Այստեղ է դարձեալ որ իւր արդարացումը կը գտնէ պոզիտիվիզմի հիմնադրի իմաստալից առածը, թէ «ողջերը մեռածներով կը կառավարուին», այսինքն անոնց կադապարած կամքովն ու ոգիովը, անոնց ախօսած հեռքերովը։

Ամէն դարու իմաստունները կընեն են թէ կեանքի միծ գիրքը պատմութիւնն է, ազգերու և ժողովուրդներու լուսաւոր փարոսը մարդկութեան անցեալն է։ Ասկէ կհետեի թէ երկարակեաց ու կենսու-

նակ են այն ազգերն ու ժողովուրդներն որոնք պիտեն կարգաւ կենաց գիրքը, փնտռել ու գտնել պատմութեան քառսին մէջ իրենց բնութեան ու նկարագրին յարմարապատու և զգեցիկ ծնորդներ, յարապակ են անոնք որոնք ընդունակ են ներդաշնակցել անցեալի տեւալները ապագայի ակնկալութիւններու հետ: Հաւասարապէս կը սխալին անոնք որոնք կուրօրէն կը հետեին անցեալին և թէ անոնք՝ որոնք իրենց երջանկութիւնը կ'որոնեն միմիայն ապագայի անորոշութեանց մէջ: Ահա թէ ուր պէտք է փնտռել զազանիքի բանալի նրդոր պատմական ելևէջներու ու հակասութեանց, որոնց ենթակայ եղած են, քիչ թէ շատ, բոլոր ազգերը իրենց ծաւալման ու յեղաշրջման մէջ:

Առաջին պարագային իբրև օրինակ կրնան ծառայել շատ մը հին և նոր հարստութիւններ ու իշխանութիւններ, որ չնայած իրենց փայլին ու ուժին՝ կործանեցան ու իսպառ անհետացան, որովհետեւ անոնց նշանաբանն եղած էր անիմփոխութիւնն ու անշարժութիւնը, անոնց միտքն ու խելքը, բարքն ու կենցաղը բեկուած էին նախապաշարումներու նուիրադործութեան դամբնովը: Ուր են երբեմնի ահ ու մահ սփռող Փարաոնները, Բաբելոնի բանակները, Իրանի միահեծանները, որոնց էսմայականութեանը ու քմանաճոյքներուն ոչ սահմանն ոչ չափ կար թէ որ կենաց պայքարի մէջ ու ազգերու մրցման համար զերազանցութիւնը վերապահուած ըլլար ամենաուժեղին, բառին կոշտ իմաստով, այսօր հունքու և մողոլներու վանտալներու և այլն թագաւորութիւնն էր որ, պիտի տիրէր աշխարհի վրայ: Երկրորդ կէտին իբր օրինակ կը ծառայեն Հելլագի բազմաթիւ հանքապետութիւններն ու ազատ սկզբունքներու հիմնարկութիւնները, ուր, ըստ երևոյթին, պէտք է տիրէին իմաստութիւնն ու տրամաբանութիւնը (այս գերազանցապէս փիլիսոփայական ձգտումներով տրամա-

դրուած ժողովուրդներու մօտ): Սակայն հոն ալ մենք կտեսնենք անընդհատ կռիւ, վէճ, կիրքերու բորբոքում, կառավարական անկայունութիւն, քաղաքական տակնուվրայութիւն ևն, ինչո՞ւ: Վասն զի մարդիկ յափշտակուած էին աւելի ապագայի հեռապատկերներով, անորոշ ակնկալութիւններով, քան թէ ներկայ իրականութիւնով ու անցեալի օրինակներով: Թերևս առարկի թէ հելլէները, քաղաքակիրթ մարդկութեան պատմութիւնը հիւսելով՝ զուրկ էին օգտուելու նախնիքացներէ, հետեւաբար պէտք էին անհրաժեշտօրէն ասաջնորդուել ենթադրութիւններով և երևակայութեամբ: Այս տեսակ մտածելը նախ սխալ է, վասնզի հելլէներէն չէ, նախ որ քաղաքակիրթ մարդկութեան պատմութիւնը կը սկսի և երկրորդ, աւելի վերջերը, կուգայ միջնադարը, բոլոր իւր կրօնական ու քաղաքական աշխարհայեացքներովը հերքելու նրման մտածելակերպով: Ինչ որ ներելի էր հին աշխարհին, նոյնը ներելի չէր սակայն միջնադարին: Միջնադարը ունէր իւր ետեւը Աթէնքի և Հոմմայ քաղաքակիրթութեանց փառաւոր անցեալները: Բայց ինչ կտեսնենք: Գարձեալ նոր հողի վրայ ու աւելի ուժգին թափով-նոյն անվերջանալի կռիւները, տոհմական ու կուռակցական հակառակութիւնները, ազանդական տտելութիւնները, կրօնական հալածանքը, դասակարգային խուլ պայքարը: Զկար իշխանութիւն մը, չկար ինքնավար քաղաք մը, ուր բնակչութիւնը երկու հակառակ մասի բաժանուած չըլլար և ինքնաբնաջնման պայքար չմղէր, յաճախ միևնոյն նպատակին համեմու համար, բայց տարբեր միջոցներով: Աւելորդ է մէջ բերել օրինակներ, որու յայտնի են միջին դարու պատմութիւնը ընդհանրապէս, Իտալական քաղաքներու պատմութիւնը մասնաւորապէս:

Ինչ է այս պատմական խուզարկութեանս նպատակը: Այն՝ թէ կենսաբանական տուեալները յատկացնելով հասարակական ու քաղաքական աշխարհներուն՝ այսինքն ջանալ բացադրել վերջնոյն երևոյթները առաջինին տուեալներով պէտք է նկատի առնել էական կէտ մը. իւրաքանչիւր աշխարհի առանձնայատկութիւնները: Շատ անգամ մարդ ընազգօրէն կը տարւի իրրեն փափաքելի հոգեբանութիւնը մըտցնել կազմածներու մէջ, հաճելի բացադրութիւն մը տալ երևոյթներուն (ինչպէս որ հինքը Ստուածներուն կը վերագրէին իրենց յոյզերն ու կրքերը, առաքինութիւններն ու մոլութիւնները): Ասով սակայն իրողութեան էութիւնը չի փոխուիր: Մտտի բաւարարութիւն մը է որ միայն ինքնախաբէութեան կը տանի: Ինչ որ կենսաբանական աշխարհին մէջ ընդունուած ճշմարտութիւն է «կենաց պայքարին մէջ՝ գոյութեան իրաւունքը հօգորադոյնին է», ճիշտ չէ հասարակական ու քաղաքական աշխարհներու, ժողովուրդներու և ազգերու գոյութեան պայքարին մէջ: Հակառակ այնպիսի պատմական ամենամեծ սոսնձութիւնը պիտի ըլլար ու ճշմարտութեան ուրացումը հանդէպ ինքնուրոյն ազգերու և փոքրիկ ժողովուրդներու: Այս կետը մենք հայերս մանաւանդ մոռնալու չենք երբէք:

Աչքէ անցնելով, ամենայն ժամանակներէ սկսեալ մինչև մեր օրերը, աւանդական բարեխնի խառնաշփոթութենէն մինչև պատմական տիեզերական պատերազմը, ազգերու ժողովուրդներու շարքը, պիտի տեսնինք թէ «գոյութեան իրաւունքը ուժեղագունին է» խորհրդանշանը հակաշրջուած է: Գոյութեան իրաւունքի մըցանակը բաշխուած է այնպիսիներու որոնք ըստ երևութին անարժան դատուած պիտի ըլլային:

Ո՛ւր են հայերու ժամանակից փոքր ու մեծ պետութիւնները: Ո՛ւր են հրով սրով սպառնացող մոխրապաշտները, ուր են մահիկով ու ետթաղանով սպանացող լուսնապաշտները: Հայութեան համար նորութիւն չեն ջարդերն ու կոտորածները, թալաններն ու աւարառութիւնները, դաւանափոխութիւնն¹⁾ ու զաղթականութիւնը²⁾:

Հայութիւնը ամէն պատահասէ վերջ, սթափուեր է, հաւաքեր է իւր ուժերը և շարունակել ազգերու մըցման ասպարէզին մէջ իւր կենաց պայքարը, պանծանելով ազգային նկարագիրն ու կուլտուրան: Իւր մութ ու մոռյլ զարտուղի ճանապարհին վրայ հայութիւնը քանի քանի տանդէական հրէշներու հանդիպեր է, բայց ամէն անգամ յաղթող դուրս ելեր է: Ո՛ւր է զաղանիքը առեղծուածային դրութեան, կենսաբանօրէն սխալ, բայց պատմականօրէն իրական ճշմարտութեան: Ժողովուրդներու յառաջադիմութեան, ցեղերու պահպանման համար ոչ միայն անհրաժեշտ չեն միշտ, այլև յաճախ կործանարար են միմիայն սուրն ու սուլինը, թնդանօթն ու վառօթը: Պատմութիւնը կարմիր թելի պէս կը ցուցնէ թէ մեր ազգին գոյութեան ու տեսականութեան գլխաւոր ազդակները եղած են միշտ ազգային լեզուն, զրականութիւնը, զեղարուեստը, կրօնական հիմնարկութիւնները մէկ խօսքով հայրենի մշակոյթն ու իդեալը: Աւելցնել միայն ապրելու անգուսպ ցանկութիւնը, ընածին ընդունակութիւնը համակերպելու արտաքին աշխարհին ու իւրացնելու միջավայրին պայմանները:

¹⁾ Դաւանափոխութիւնը տուեր է ազգին Միլիթա եան ուխտը, որ իր ժամանակին պատրաստեր ու կազմակերպեր է հայոց վերածնունդը:

²⁾ Արտազաղթը տուեր է կրօնպահայ, տներէկահայ, եզրպահայ և այլն գաղութներ, սրա՝ քաղցին ճգնաժամին ներկայացից են իրեն քրտաբ և շատազով հանդիսացած հայութեան դատին:

Միթէ այս բարոյական արժէքները չեն որ կը կազմեն մեր առաւելութիւնները ուրիշ շարքմը ստորագրեալ ժողովուրդներուն շարքին մէջ, կամ միթէ յանուն ազգային մշակոյթի և ինքնուրոյն քաղաքակրթութեան չէ որ մենք կ'աշխատենք օտարներէն մեր ազատագրուիմք:

Միևնոյն ճանապարհով և լողուններով է որ, իրենց հերթին ազատագրուած են Պալգանեան ազգութիւնները, Իտալիան և այժմ ազատագրուելու ճամբուն վրայ են շատ մը փոքր ազգութիւններ:

Ահա թէ ինչ տեսակէտով պատմութիւնը կրնայ մեզի օգտակար ըլլալ և լուսաւոր փարոս դառնալ վերածնունդի ու յառաջագիմութեան դործին մէջ:

Ա Ռ Ա Յ Ո Ն Մ Ա Ս

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

«Զիք ինչ չորիք առանց բարեաց
եղիչէ»

Յատաշարունին մէջ արդէն ակնարկեցինք թէ ինչ գրգապատճառներէ մղուած, քաղաքական ու բնակչային ինչ պայմաններէ հարկադրուած միևնոյն շահերովը կապուած մարդիկ կ'համախմբուին և կ'ներգաշնակին իրենց գործունէութիւնները բնագնահատելու «Հայոց Հայրենակցական Միութեան» ծագման սկզբնական պատճառները աւելի արտաքին էին քան թէ ներքին, բնաջնջման ողորտալիքի ծնունդ քան թէ գիտակցութեան ու համոզման արդիւնք: Հոս է որ պատմաբանին առածը իւր արդարացումը կը գտնէ «Զիք ինչ չորիք առանց բարեաց ևն...»:

Երբ 1915 թ. Կ. Պօլսոյ կառավարութեան հրամանով հայաբնակ գաւառները սկսան պարսպուիլ՝ Տայքի բնակչութիւնն ալ դերձ չմնաց համաճարակ աղէտէն, այն բնակչութիւնը որ, նոյն իսկ համիտեան սպանդներէն (95-96-ին) անփնառ մնացած էր: Երկրին ամենէն խաղաղ ու անվրդով տարրը բնաջնջեցաւ ամենավայրագ եղանակով: Զանազան շէնքերու վրայ թողուած արձանադրութիւնները, մանաւանդ հաճատակթաթմանեան վարդապետի օրագրութիւնները փաս-

տացի կ'ապացուցանեն թէ ինչ անուր միջոցներու ղիմեր է կառավարութիւնը իւր հրէշային նպատակը իրագործելու համար: «Ժողովուրդ մը շարժարանքով բնաջնջելու համար ամէն հնարաւոր միջոց ի գործ դրուած է: Ծրագրին մանրամասնութիւնները կանխաւ մտածուած ու մեթոտիք կերպով, պաղարիւնութեամբ գործադրուած են: Առհաւական բնագոյի մղումով է որ թուրք ցեղը անգամ մը ևս առաքելգ 'կիջնէ, անգուգական կերպով ոճրագործութեան մրցանակը շահելու»¹⁾:

Կարելի է տեսնել այդ վկայութիւններու մէջ թէ տեղահանութեան նախօրեակին ժողովուրդը ինչ սարսափելի ճգնաժամեր անցուցեր է, թէ ինչ ամարզի բռնութիւններ գործուած են շահան գիտումներով: Աւելորդ է յիշել խժոժութիւնները, նախ որ շատ հաւկում չունիմ գէտի շարդագրութիւնները, երկրորդ որ արդէն բիւր անգամ կրկնուած և անվիճելի փաստերով ապացուցուած են ամէն ազգի պաշտօնական ներկայացուցիչներէ ու մամուլէ: Նոյն իսկ եղած են թրքասէր Գերմանիայի զաւակներ, որոնք պոսթկացեր են բողոքի ազադակող ձայնը:

Այդ կարելի է հարցնել թէ ինչ առարկութիւններ կրնար ընել թուրք կառավարութիւնը, ինչ պատրուակներով կրնար ամբաստանել Խոտորջուրցիները, որոնց դարաւոր լոյալութիւնը դուրս էր օրէն կասկածէ: Պատերազմական ու ռազմագիտական պատճառաբանութիւնները անգոր են արդարացիելու համար այն բոլոր ոճիրներն ու սրբապղծութիւնները, որ ի գործ դրուեցան հանդէպ կեանքի ու պատուի:

Զկայ դէպք մը, որ ցուցնէ թէ Խոտորջուրցին

¹⁾ Տես «Տեղի կազմութիւն» Խոտորջուրցի շրջանի տեղահանութեան և տարբերութեան վրայ, Պատրաստ. Տ. Հ. Մ. Նուգարիւն Յանձնախումբը:

ոնէ ժամանակ գործած ըլլայ քրէական յանցանք մը, անդամակցած ըլլայ դադունի կուսակցութեանց մասնակցած՝ հակահատաժողական կազմակերպութեանց, կամ թէ օրէն հրոսական գործ գործած ըլլայ:

Ընդհանրապէս, Խոտորջուրցին երկրին ամենէն խաղաղ, հաւատարիմ, աշատասէր ու օգտակար տարրն էր: Սակայն հարուածին ամենէն ստատիկը անոր դիմուն իջաւ: Մինչդեռ ոչ թուրք կառավարութիւնը և ոչ ալ ժողովուրդը (իմիհաթականներն ալ մէջը) կուգէն յանձաւոր ու պատառխանատու նկատելի ոճիրներուն հանդէպ: Ծանկանութիւնէ դուրի չէ յիշել թուրք խմբագրի մը հարցապնդումը, որ, խօսքը ուղղելով թուրք ժողովրդին կը յարէ «տեղահանութիւն և շարդ բռնութիւն թողէք և ըսէք—Հայ ազգը բնաջնջելու օրէնք: Դուք տեղահանութիւնը կ'արդարացնէք իբրեւ զինուորական պէտք մը: Սակայն կառավարութիւն մը իր հպատակներէն ոնէ մէկուն տունը, ընտանիքը, հարստութիւնը, կալուածք յափշտակելու ինչ իրաւունք ունի, որ օրէնքով: 4—6 տարու ազկիւր ձեռքը բռնած, ծծկեր երեխան գիւրկը, առանց հացի ու գրամի խեղճ կին մը մինչև Տէր-Զօր զրկելը պատերազմական մը հարկին տակ էր: Եթէ այդպէս էր, Կիսարիոյ հայը հանելով երբ Զօր զրկեցին, Զօր ալ միթէ վեցերորդ բանակին շրջանակը չէր: Պատերազմական շրջանակ ըսելով ամբողջ երկիրը կհասկնանք: Մի գործածէք սա «օրէնք» բառը: Հարիւրաւոր քաղաքացիները կախաղան հանող, անմեղները տապալներով շարդող և ազգին արիւնք քամողներուն յենարան եղող այդ բառը մի գործածէք: Այդ ձեր օրէնք ըսուած «տարագրութեան օրէնքը» անգամ մը ձեր ընտանիքին վրայ գործադրուի, այն տան կտեսնենք թէ ինչ խոր խմտատախրական բաւ-

սերով անոր խղճի ու արդարութեան բռնաբարումը Լլալը պիտի պոսանք: Կրօնական ո՞ր գրքին, խղճի որ արամադրութեանց համադատասխան են այդ օրէնք կոչածնիւ:

— Շատ աղէկ մենք չխօսենք, մարդ չհարցնէ, աւելայն խաւմին, քրիստոնիային, թուրքին, հայուն մէկ երոյ Աստուածը, հանրային խիղճը, բարձր բնադատիչ ձայնով մը չի հարցնէր թէ հարիւր հազարաւոր հայերը ո՞վ սպաննեց):

Հարցնողը թուրք մը է:

Ընդհանրացնելու իմաստով, չբաւականանա՞նք ենթադրական, մօտաւոր թուերով: Որոշենք տեղերը, թուականները, սահմանափակենք շրջանակը, ճշգնէք վիճակագրութիւնները: Խոտորջրոյ շրջանի պատկանող 13 գիւղերու հայ բնակչութիւնը 3740 հոգի աքսորւեցաւ 1915 թ.: Այսօր (1919) միայն 95 հոգի վերադարձած են, սակայն 2,5 տոկոսը: Ուր գնացին մընացածները: Ականատեսները կը վկայեն. Չարգեցին, այրեցին (սղշ), սպաննեցին, խեղդեցին, սովամահ մեռցուցին: Որո՞ւ ձեռքով. թուրքերու, քիւրդերու, լազերու, ժանդարմաներու, գինուրներու, չէթէներու ձեռքով: Որո՞ւ հպատակներն էին այդ մարդասպանները, ո՞ր արդարութեան իրաւասութեան կ'ենթարկուէին ունեւոր: Թուրք ժողովուրդը կը մեղադրէ իթիհաթը, իթիհաթը չէթէները են... անել զրութիւն մը, ու հաւաքարութիւն թէ ժողովուրդը հաւատարմապէս մեղսակից են: Հաստատուած ճշմարտութիւն է թէ թուրք ժողովուրդը առանց բարձրագոյն քաջակերութեան պիտի չգործէր այն ոճիրները, որ ազգային պարտականութիւն, հայրենիքի համար մատուցուած ծառայութիւններ կը համարուէին: Նոյնպէս բացարձակ

¹⁾ Տես «Վերջին լուր» 5 ապրիլ 1919, թիւ 1538.

ճշմարտութիւն է թէ ոճիրները դաւող և հրահանգողներն ալ թուրք ցեղին հարազատ զաւակներն էին, անոր մտայնութեան ու գգացումներուն մարմնացումը:

Կրնայ ըլլալ որ 3740 հոգին, որոնց մէջ 90 տարեկան ծերունիներ, ծծկան մանկիկներ, յղի կիներ, բոլորն ալ յանկարծ խելադարուեցան և անիմաստիք քմախոնջով մը անձնատպան եղան¹⁾: Բայց միթէ հազարաւոր շէնքերն ալ իրենք իրենց քանդուեցան, միթէ ծառատուններն ալ իրենք իրենց այրեցան, միթէ այդիներու տունիկներն էլ իրենք իրենց արմատախիլ եղան: Միթէ առոնք ալ եղան հաւանական ապստամբութեան մը առաջը առնելու նպատակով, կամ թէ ռազմագիտական պատճառներու համար: Ասոնց ինչ կընան պատասխանել թուրք կառավարութիւնը, թուրք ժողովուրդը և tutti quanti: Յանձանքը որու վրայ ալ զրուի, պատասխանատուութիւնը որու վրայ ալ բացուի ոճիրը գործուած է, իսկ հետեանքները ահռելի:

Ուրեմն տեղահանութիւնը, տարագրութիւնը, երկրին անորոշ վիճակը կը կաղմէին արտաքին զլխաւոր պատճառներէն մէկը, միութեան անհրաժեշտութիւնը դգացնող:

Սրտաքին պատճառներէն մէկն ալ էր Ռուս կայսրութեան ծայրագաւառներուն մէջ ցիր ու ցան եղող Պաղարդներու ապագան, որոնք խայսելով անմիջական սպանալիքէն, գերծ չէին սակայն դանդաղ բայց ոտոյգ անհետացումէ: Օտար հոգի վրայ, օտար միջավայրի մէջ, բարոյական ու մտաւորական աւելի ցած մակարդակով, անոնք արդէն սկսած էին սայթաքիլ... սկսեալ է անկեղծ խոստովանել — այլասերման ու օտարացման ճամբուն վրայ: Ուրեմն մէկ

¹⁾ Ինչպէս կուզեն հաւատացնել կալդ մը թուրք հրազարակախօսներ:

կողմէն թուրքին տուած հարուածէն սթափած, միւս կողմէն այդ հարուածէն զերծ չմնացողները համաթմբելու համար սկսան ծնունդ առնել, զրեթէ ինքնաբերաբար, առանձին առանձին միութիւններ, թաղային և հայրենակցական, Տայքի գիւղերու անուններով, ինչպէս Միութիւն յօգուտ Խոտորջուրի և Մոխրակոյտի աքսորեալներու¹⁾։ «Կարմիրք-Փեակունցիներու հայրենակցական Միութիւն»²⁾։ «Վերի Խանդածորի հայրենակցական Միութիւն»³⁾ և այլն։

Աչքէ անցնելով իւրաքանչիւր Միութեան ծրագիրը կանոնադիրը, մենք կտեսնենք որ, բոլորն ալ միևնոյն ձգտումներն ունին, միևնոյն նպատակները կը հետապնդեն, միևնոյն իղձերովը առգործած տարբերութիւնը տննչմարելի, միայն անուններու մէջ կայանալով։

Ինչ էին տեսնինք այդ ծրագրներուն խոստումները, ինչով կ'արգարացնէին իրենց ծագումն ու գոյութիւնը։

Բարոյական կապ հաստատել հեռաւոր գաղութներու մէջ ցրուած հայրենակիցներու միջև։

Վերաշինել քանդուած ծննդավայրերը, իսկ անկարելիութեան ժամանակ հիմնել նոր գաղութ յարմարագոյն երկրի մէջ։

Կազմակերպել խուզարկու խմբեր, տեղահանուած ժողովուրդը փնտռելու համար։

Օգնել ամեն հնարաւոր միջոցներով աքսորուած ժողովուրդին։

Երկրին մէջ կազմակերպել համայնական աշխատ-

¹⁾—կազմուած 1916 Խոտորջուրի երեք և Մոխրակոյտի երկու թաղացիներու մասնակցութեամբ։

²⁾—որը 1914-էն է վեր գոյութիւն ունէր «Կարմիրք-Փեակունցիներու Միութիւն» անուն տակ։

³⁾—կազմուած 1917-ին։

տանք, շահագործել երկրին բնական հարստութիւնները։

Հաստատել առևտրական, վաճառականական, կօպերատիւ ևն ընկերութիւններ։

Վերականգնել եկեղեցիները, դպրոցները, եայն կրթական ու բարեգործական հիմնարկութիւնները։

Երկրին ընտիր ու արժանի զաւակները դաստիարակել ազգային կամ օտար դպրոցներուն մէջ, Միութեան միջոցներով։

Հոգատարութիւն տարագրուածներու գոյքերուն և կալուածներուն, մինչև տէրերու վերադարձը կամ մինչև օրինաւոր ժառանգներու ճանաչումը։

Բացականներու շահերու պաշտպանութիւն։

Օժանդակել Ազգային մարմիններուն։

Յարաբերութեան կապեր մշակել այլ Միութիւնների հետ։

Այս ծրագիրը կանոնադիրները քննած ժամանակ երկու կետեր մասնաւոր ուշադրութիւն կը գրաւեն. վճարման և sanctionի խնդիրները, յատկանշական են հետևանքով լիցուն կետեր։ Կետեր որ հիմնովին կը տարբերին ուրիշ միութիւններ է։ Ասոնք կը ցուցնեն թէ խոտորջուրցիները բոլորովին ուրիշ կերպ կը ըմբռնեն միութեան նշանակութիւնը և իրենց պարտականութիւնը միութեան հանդէպ։ Անոնց համար կանոնադիր ըսել է օրինագիր։ Հոն վճարման մասին ըսուած է «Իւրաքանչիւր անդամակցող պարտաւոր է, բացի միանուագ գումարէն, վճարել համագումարէն (ընդհանուր ժողով) որոշուած ամսավճարները»։ Ամէն անդամակցող պէտք է նկատի ունէնայ թէ ամսավճարի դրութիւնը պիտի շարունակւի առնուազն քսան և հինգ (25) տարի պայմանաժամով՝ «համագումարը ի հարկին, պէտքերու համեմատ, կը

որոշէ արտակարգ, պարտադիր տուրք: Անդամները պարտաւոր են վճարել նշանակուած գումարը, առանց այլ և այլի, նոյնը պիտի արամադրէ ապագայ Տայք միութեան 17-րդ յօդուածը: Իբրեւ ապացոյց յիշենք «Տայք» միութեան կեարեւական և մասնաճիւղերու վարչութեանց խորհրդակցական ժողովի որոշումը (նոյեմբեր 1918), որու համաձայն քացաւորիկ արտակարգ պարտադիր տուրք կը դրուէր միութեան ընդ որ անդամներուն վրայ անխտէր. հինգ տո հարիւր (5%) համեմատութեամբ, իրարանշիր անդամը կարողութեան (շարժու թէ անշարժ) վրայ:

Sanctinի մասին բռնած է «այն անդամները որոնք կը մերժեն միանալ և ամսովճար վճարել, իբր գործող անդամները (կեդրոնական վարչութեան, վերաբնիշ մարմնոյն, մասնաճիւղերու վարչութեանց, յանձնախումբերու ևն) վատ վերաբերին իրենց պաշտօնին, դրամները վաւանեն, կեղծ հաստատագրութիւններով դիմումներ ցոյց տան, եթէ խուզարկու խմբերու անդամները շնչին իրենց պարտականութիւնէն են, բոլոր այդպիսները կը դադարեցուն իրենց պաշտօնէն, կը յանձնուեն միջնորդ դատարանին և կը վտարուեն միութեան շարքերէն իբրեւ դատաւան (1):

Թէ որ աստիճանի համապատասխանեցին իրենց կոչման տարբեր միութիւնները ինչ չափով իրականացան անոնց տուած խօստումները կը տեսնենք յաջորդ գլխուն մէջ:

Մէկ կէտ կը մնար, ամենակարևորը: Ստեղծուած հասանքին ընդհանուր ուղղութիւն մը տալ: Յաւերն

(1) Գրգոյթի հեղինակը առիթ ունեցած է 80 է աւելի հայրենակցական միութեանց ծրագիր կանադարերը եթէ քննելու, քայքայ մէկուն մէկ հանդիպած է նման արածագրութեամբ յօդուածէ մը:

(2) Տես «Յօդուած Թաղաքայ և Մարտական արտաքին հերթութեան ծրագիրին խորի ժԲ, յօդուած. 1, 2, 3, 4, 5:

ու կարիքները հասարակաց ըլլալով, ստեղծել կեդրոնական մարմին մը, ղեկավար ուժ մը, որու ղերագոյն հեղինակութեան ու իրաւասութեան ենթարկու էին բոլոր միւս կազմակերպութիւնները:

Ասիկայ պիտի ըլլար միութեանց միութիւնը միութեանց ձուլումը, ապագայ «Տայք» հայրենակցական միութիւնը: Այս մասին ամենքն ալ համամիտ էին, ղէպի այդ լարուած ընդհանուրին արամագրութիւնը, ամեն որ կը դգար անոր անհրաժեշտութիւնը: Սակայն ամենէն բացորոշ կը խօսէր Կարմիրք Ծեակոնցիներու հայրենակցական միութիւնը որու յօդուածներէն մին կ'ըսէր «մեր առաջադրած կետերէն գլխաւորը, մեր գործունէութեան առաջին քայլը պիտի ըլլայ համերաշխութեան ու համագործակցութեան կէտ մը դնել կազմել այնպիսի մարմին մ, որու շուրջը համախմբուէին երկրին բոլոր գործօն և գիտակից տարրերը, որու հեղինակութիւնը տարածուէր ամբողջ շրջանին վրայ»:

Յետագայ ղէպերը կէտ առ կէտ սալացուցին այս տեսակետին ուղղութիւնը:

Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի է Պրն. Ստեփան Մաղիկեանի խաղացած դերը, բոլոր կամակերպութեանց մէջ: Արդարութիւնը կը պահանջէ յայտարարել թէ Պրն. Մաղիկեանը, երկրին հարագատ դաւակը, ճշմարիտ հայրենասիրութեամբ օգնելու աջակցեր է գործին յաջողութեան համար, բոլոր իր արամագրելի միջոցներով, դրամով, գրչով, խօսքով, մանաւանդ իր վարակիչ օրինակով:

Ոչ պակաս ջանք ու եռագ ցոյց տուեր են միութեանց կազմակերպութեան մէջ, մանաւաղ Տայք հայրենակցական միութեան ղեկինը պատրաստելու մէջ Ռէհանեանները, Ատամեանները, Մաշուրեան-

ներք, Եանուղեանները, Բաքարատեանները, Վարթիքեանները, Սապունճեանները, Մուրադեանները, Թաթմանեանները, Փաշաճեանները, Չորտեանները, Չինաշուրեանները, Աթուռեանները, Ավտարեանները, և այլն և այլն:

Համերաշխութեան ոգին պատրաստուած էր, միութեան գաղափարը հասունացած: Յարմար առիթի կը սպասուէր պաշտօնական նուիրագործման համար: Այդ պատիւը վերապահուած էր Խոտորշուրցիներու երկրորդ համագումարին, որ տեղի ունեցաւ հարաւային Ռուսիոյ մայրաքաղաքին Սարկովի մէջ, 1917 թ. գեկտեմբեր ամսոյն:

Ծրագրէ դուրս է տալ մանրամաս տեղեկութիւններ համագումարին նիստերուն ու ատենաբանութեանց, որոնք առանձին լոյս տեսած են: Նմանապէս մանրակրկիտ քննութեան առարկայ չեն կրնար ըլլալ քուրք այն խոշնդոտներն ու դժուարութիւնները որ յարուցեցան միութեանց ձուլման շուրջը, մանաւանդ թէքնիք տեսակետով:

Սակայն աւելորդ չէր ակնարկել թէ որքան իներդ ուժերու հանդիպեր է միութեան իրականացումը:

Սկզբունքով ամէնքը համոզուած էին, կը զգային անոր անհրաժեշտութիւնը, բայց երբ խնդիրը դործնականին կուգար, կը սկսէին իրար հրեա նայել, իմ ու քուկի հաշիւներ նկատի առնել, անմիջական օգտի ու փնտսի վար ու վերադասներ ընել, ջլատիչ ու յուսահատեցուցիչ շարժումներ յարուցանել: Որքան անտեղի զիջողութիւններ, անքիւ ջանքեր թափուած են չեղորացնելու համար փնտսարար տարրերը:

Անկասկած համագումարին գլխաւոր դործը եղաւ տարրեր Միութեանց ձուլումը, ընդհանուր ծրագրի

մը վաւերացումը և գործունեայ ու վստահելի վարչութեան մը ընտրութիւնը:

„ՏԱՅՔ՝ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

Կեդրոնական Վարչութեան անդրանիկ անդամները:

ա. ա. Յովհաննէս Ռէհանեան (նախագահ)

» Ազապիոս Զաքարեան

» Կարապետ Մաշուրեան

» Զաքար Մանամշեան

» Յակոբ Զավուշեան

» Սերովքէ Գէորգեան

Կեդրոնական վարչութիւնէ գատ, Տայք Միութիւնը ունի վերաքննիչ յանձնախումբ, գործադիր մարմին, փաստաց հատուցման և վիճակագրութեան յանձնախումբ, երիտասարդաց միութիւն, թաղային միութիւններ ևն:

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒ- ԹԻՒՆԸ

Ծառ մը իւր պտուղէն կը ճանցուի: Այնպէս և Միութեան մը արժէքը կը զնոհաաուի իւր զործերովը: Եթէ յաճախ մարդու ցանկութիւնները, առաջադրած խտառումները, ենթադրած ակնկալութիւնները չեն իրականանար, առիկայ չի նշանակեր թէ մարդ չէ համապատասխանած իւր կոչման բարկութեան: Թէ գործին պարագլուխները անպարտաճանաչ գանուած են իրենց պաշտօնին հանդէպ: Ոչ: Երբեմն այնպիսի անգուշակելի անցուդարձեր, անապատելի արտաքին պայմաններ միջամուխ կըլլան, որ ամէն բարենպատակ ցանկութիւն, յանք ու եռանդ, զըժբախտաբար կը փշրուին անխորտակելի ժայռերու դէմ:

Նոյնպէս եթէ մեր միութեան ծրագրէն շատ մը կետեր տակաւին մեռած տառ մնացած են, եթէ ձեռնարկած քայլերէն մի քանիսը անյաջողութեան մատնուած՝ այդ բանին մէջ պէտք չէ մեղադրել ոչ միութեան մէքենան ոչ էլ նրա գործիչները: Պէտք է հաշտուել արտաքին անհրաժեշտութեանց հետ: Ատով գործը չի փճանար, միայն կը հետաձգուի:

Երկրորդ համապումարը, որմէ ծնունդ առաւ Տայոց հայրենակցական Միութիւնը, ձուլելով միութիւնները, ձուլեց նաև անոնց ծրագիրները: Բարեփոխե-

լով և լրացուցիչ յօդածներով յորինեց նոր ընդհանուր ծրագիր մը, որու գլխաւոր կետերը կը կազմեն.

Օժանդակութիւն փերաշինութեան, ներգաղթեալացին կազմակերպութեանց:

Կարիքաւորներին հայթաթել հաղուստ, անունդ, բժշկական և իրաւաբանական օգնութիւն:

Աքսորավայրերը առաքել խուզարկու նպաստամատոյց մարմիններ:

Կազմակերպել երիտասարդաց, թաղային կյան միութիւններ:

Հիմնել կուլտուրական, բարեգործական ևն հաստատութիւններ:

Հսկել երկրին ազահովութեան ու անդորրութեան: Տարադրուածներու ինչքերու հոգատարութիւն:

Բացականերու շահերու պաշտպանութիւն:

Փոխարարներութեանց մշակում այլ միութիւններու հետ ևն ևն: ¹⁾

Արդէն նախկին միութիւնները, իրենց ծագման վաղօրիակին իսկ ձեռնարկած էին կարգ մը կարեւոր հարցերու իրականացման խուզարկու խումբ մը՝ տարւած էր պատերազմի դաշտը, Թուրքիոյ ճակատին վրայ, ժողովուրդը փնտռելու և փրկելու համար, քիւրդերու միջացաւ մի հայ, մի ոսկի նշանաբանով: Դիմումներ կուտարուած էին Թուրքիայի տարաքաղաքներուն, չեղօք պետութեանց ներկայացուցիչներու, տարազրուածներէն տեղեկութիւն ստանալու համար: Նիթական օգնութիւն հասցնելու կրկնակի փորձեր կ'ընէին Ամերիկեան ներկայացուցիչներու միջոցաւ (Պետրոկրատ, Տփղիս, Կ. Պոլիս ևն): Իրամական Փօնտերը արդէն հաստատուած, միանուազներու և

¹⁾ Տե՛ս Տայոց Միութեան ծրագրի յօդ. 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10.
²⁾ Նախաձեռնութեամբ Պաթումի մասնաճուղին, պ. Յովհաննէս Զաւիականի գլխաւորութեամբ:

ամսագրերն որոնք անձամբ կանոնադրուած, երկրին մէջ կազմակերպուած ու արդէն իրադրման ձեռնարկուած էր համայնական աշխատանքը այնպիսի լայն դադարներն որ և ազատ սկզբունքներու հիման վրայ ամենածայրահեղ ընկերվարականներն ու համայնականներն անգամ պիտի չի կրնային երևակայել: Այն տեղ (համայնական աշխատանքի մէջ) ամենքը մէկի և մէկը ամենքի համար էին: Մասնաւոր սեփականութիւնը վերցուած էր գէթ ժամանակաւոր կերպով: Հասարակաց բարիքէն պէտք է օգտուելն ամենքն ալ հաւասարապէս վերցուած էր և բռնութիւնը: Ամէն ոք ազատ էր մասնակցելու կամ ոչ համայնական աշխատանքին: Ով կը բաւականանար ինքիրմով միայն, ով կը գերադասեր իւր անհատական շահերը համայնքինէն, այնպիսին դուրի էր օգտուելու համայնքին միջոցներէն:

Երջանիկ դարազուլի մը էր որ կը բացուէր: Սակայն այս բոլորը մի բողոքական փայլակ էր, միլիտաւոր շտգ օր եկաւ մթաղնեց դարձեալ թուրանական թանձրախաւարը, Ռուսական քայքայումէն ետքը: Ենթին անոր մենք այսօր կ'ոգրանք մեր վերադիր զոհերու կորուստը, տեսակ մը յանկուտ տուրք զժողովութեան:

Մարդ սրտի սառսումով բայց հպարտութեան զգացումով է որ կը յիշէ այն հերոսական զիմազրութիւնն ու անգուղական ինքնապաշտպանութիւնը որ բուռ մը Խոսրովուրդներ մղեցին իրենցմէ հազարապատիկ աւելի շատ թշնամիներու դէմ: Ոչ պաշարող թշնամու նենգամտութիւնը, ոչ կեանքի վրտանքը, ոչ քաղցի ուրուականը, ոչ ինչ կարողացան ստաննելն հերոսներու վճռական որոշումը միմեկի կամ ապրիլ քաջերու քաջութեամբ:

Յիշենք զրուագ մը Մոխրակույտի բերդի զիմազրութեանէն ուր հերոսութիւնը ինքնին կապակերանայութեամբ հողար հողի թուրք կանոնաւոր զօրք թէ խուժան կը պաշարեն բերդը և շարունակ կռիւ կը մղեն: Զնայած կատաղի ու արիւնալից յարձակումներու և տնթիւ զոհերու, չորս ամսուայ ընթացքին մէջ, թըշնամիները թիզ մը առաջ չեն կրնար շարժիլ: Երբ սրով, հրացանով, թուական մեծամասնութեամբ անկարելի կը դառնայ յաղթելը, կը դիմեն թնդանօթի ու հրատանի: Մռայլ օղէն օգտուելով թշնամին կը յաջողի թնդանօթները. դետեղել բերդին հակառակ կողմը: Վերջնական հերոսամարտը կը սկսի: 28 օր անընդհատ, զիշեր ցերեկ ու մեղակոծութիւնը կը շարունակուի: Երբ պաշտպանողներու (110 հողի ընդամենը, որոնցմէ 40-ը միայն զինավարժութեան ընդունակ) մթերանոցը կը պայթի, կ'որոշեն ոչ թէ յանձնուիլ թշնամիին արդարադատութեան այլ քաշիլ սարելը ազատ աղբիլ իբրեւ արծիւ, մեռնիլ իբրեւ առիւծ: Սյոթ քաջերու արիւնով ներկուած են Աստուածամօր¹⁾ լերկ կողքերը, Հերոսներէն շատերը վաշցան թուրք զնդաններու մէջ²⁾ և դեռ շատերու վերջնական ճակատադիւրը անյայտ կ'մնայ:

Այո, ասիկա մեր դժբախտութեան յանկուտ տուրքն է, բայց միեւնոյն ժամանակ մեր հպարտութեան ու պարծանքի հանգանակը, մեր մեղկութեան փրկանքը և վաղուան առանաւազեան:

Տղամարդոց հերոսութիւնէն նուազ եղած չէ Խոսրովուրդի կիներու վսեմ օրինակը տարագրութեան մէջոցին: Մամրոյժ ժողովուրդ մը զանգուածօրէն կը

¹⁾ - Տե՛ս «Տեղեկագրութիւն և փաստեր Խոսրովուրդի ընդհանրութեան տեղանքի մասին և տարադիւթիւնն էրայ» հասարակաց Տ.Մ. Մուղ. Յանձ.

²⁾ - Մ. Խրակուտի մասուոր:

³⁾ - 14 հողի միմիայն Տրապիսոնի բանակին մէջ:

մարտիրոսանայ, անբիծ կոյսեր ու հաւատարիմ ամուսիններ կը նախընտրեն՝ գեաները նետուիլ ձեռք-ձեռքի տուած, քան թէ հաւատքնին ուրանալ, ազգութիւննին ժխտել, պատիւնին արատաւորել:

Այս անգրգուշի համառութեան մէջ պէտք չէ փնտռել հասարակ կրօնամօլութիւն, կծծուծ մոլեւանդութիւն, այլ բարոյական հաստատամտութիւն, անվերջապահ հաւատարմութիւն, համոզման խոր զիտակցութիւն այն ամէն բանին որ իրենց համար սուրբ ու նուիրական էր, որ իրենց հոգեկան ու գաղափարային ներքնաշխարհը կը կազմէր: Ներկայ հանգամանքներու մէջ կրօնքի ու ազգութեան գաղափարներով համակուած էին, բայց այլ պայմաններու և ժամանակներու մէջ այլ բմբռնումներ ու համոզումներ կրնային ի յայտ գալ:

Մեր նպատակէն դուրս է հերոսամարտերու ու մարտիրոսագրութիւններու նկարագրութիւնը: Մակայն այս անցողակի յիշատակութիւնները այն չափով արդարանալի են, որ չափով որ կրնան Միութեան հոգեբանութեան վրայ ազդել իրենց պատմական ու քաղաքական նշանակութեամբ:

Ուրեմն «Տայոց հայրենակցական Միութիւնը» որդեգրելով իւր նախորդներուն ծրագիրները, յանձնառու եղաւ միեւնոյն ժամանակ ճշգրտիւ իրականացընել անոնց ծնցուցած սկզբունքները, բնաւայնելով միայն գործունէութեան ծաւալն ու շրջանակը: Թէ որքան պիտի յաջողուի բողմակողմանի աւ խճողւած ծրագրի իրականացումը աւազան պիտի ցուցնէ: Բայց հարկ չկայ սպասելու հեռաւոր ապագայի: Տայոց հայրենակցական Միութիւնը իւր կենսունակութեան ապացոյցը տուաւ, եթէ կարելի է այսպէս արտայայտուել իւր սաղմաւորման շրջանին մէջ իսկ: Ազ-

գային ազատագրման շարժումները բարեպատեհ ազիթը ներկայացուցին բաւժներս հաստատուելու համար: Հոս է որ կը յայտնուի նորածին Միութեան քաղաքական շրջանաշրջողութիւնը, Ըմբռնելով ընդհանուր ճակատի նշանակութիւնը, նա չը գերադասեց տեղական, մասնակի շահերը հասարակաց շահերէն: Տայեցիները, (Խոտորշուրցիները), հրաձայն ի ձեռին կապասէին որ թշնամին գայ իրենց դռները բախէ, ոչ անոր չնեանեցան այն կործանարար օրինակին որմէ «բաղումը վարակեցան քան սակաւք...»¹⁾ Ինչպէս դասականօրէն պիտի ըսէր պատմաբանը: Ժիշտ է, մերոց մէջ ալ գտնուեցան տեղական ինքնապաշտպանութեան ջանադուներ, արտայայտուեցան անշատողական գաղափարներ կաղձակեղալու համար առանձին, ինքնուրոյն խմբեր սեփական միջոցներով, որոնց պարտականութիւնը պիտի ըլլար սոսկ տեղական, փոքրիկ հայրենիքի ինքնապաշտպանութիւնը: Այլ խօսքերով ամբասնել թիկունքը մերկացնելով ճակատը:

Որքան ալ հրապուրիչ, որքան ալ փաղարուշ ըլլային այդ տուաշարկութիւնները, միութիւնը սակայն, չտարուեցաւ անտախ փառասիրութիւններէ և չպահանջեց առանձնաշնորհներ: Անկեղծ ու անվիրապահ կողմնակից ըլլալով «ճակատականութեան» (ընդհանուր ֆրոնդի պաշտպանութեան) հետեւալ բանաձեւը ընդունեց իւր նիստերէն մէկուն մէջ «բոլոր Տայեցիները կը մասնակցեն տեղական (գաղութային) Ազգային Խորհուրդներու և կենթարկուին անոնց օրէնքներուն, մինչև Ազգային Խորհուրդէն (Տփղիսի) մշակուած ընդհանուր կանոնադրութեանց հրատարակման»²⁾

Սակիւ այնպիսի քաղաքական խոհեմ քայլ մը էր

¹⁾ Տե՛ս Բ. համազումարի նիստերը:

հայրենակցական միութեան մը կողմէ, որու նշանակութիւնը չկրցան ըմբռնել նոյն իսկ քաղաքական կուսակցութիւնները ամբողջ հայկական շարժմանց շրջանին մէջ: Այլապէս տեղի պիտի չունենային այն արիւնալի ընդհարումները Երևանի պողոտային վրայ, մանուկ Հայաստանի Խորհրդարանին դիմաց, հայկական եռագոյնին քթին տակը, որոնց ականատես եղած է ներկայ տողերու հեղինակը, ոչ թէ սոսի ականատես, այլ քիչ մնացած էր որ ըտրորովին զոհերթար այդ անփառունակ հերոսներու շահատակութեանց²⁾:

Վերադառնանք մեր նիւթին:

Տայեցիները միահամուռ նետուած ըլլալով ազատագրութեան շարժման մէջ, տեսնենք թէ ինչ չափով մասնակցեցան, նիւթապէս ու բարոյապէս գործին յաջողութեան համար: Ձեռքի տակ չունենալով հաղորդակցութեանց անհանոնութեան պատճառով,

2) Միջադէպը շատերու անծանօթ ըլլալով, աւելորդ չէ հոս յիշատակել, բնորոշելու համար ժամանակին հոգեբանութիւնը: Ահա միջադէպը. Իկտիրցիները կը մեղադրեն Երևանցիները և vice versa: Եթէ Երևանցիները օգնութիւն տուած ըլլային իկտիրցիներուն, թուրքերը պիտի չկրնային զբաւել Իկտիրցիները և իկտիրցիները պիտի չմատնուէին դալթականական ու թափառական կեանքի: Իսկ Երևանցիները կը պընդեն, եթէ իկտիրցիները չլքէին իրենց ճակատը (տեղականը հասկնալի է) ու չփախչէին, թշնամին պիտի չկրնար յառաջանալ և Երևանի ու Երևանցիներու հանգստութեան սպառնալ:

Տրամաբանութիւնը շատ պարզ ու հասկնալի է. եթէ փոխադարձ իրարու օգնէին, թշնամին պիտի չկրնար յառաջ շարժել, մատնելով ոմանք գերութեան ու

բոլոր զաղութներու վիճակագրական տուեալները, կը յիշեմ միայն Խարկովի Խոտորշուրցիներու բռնած դիբը հանդէպ տեղւոյն հայ Ազգայն Խորհուրդին, Ֆինանսներուն և կամաւորական շարժումներուն:

Ով ներկայ էր 6 'յունւար 1918-ի զաղութային համաժողովին (խարկով) նա միայն կարող է զաղափար կազմել այն ոգևորութեան ու խանդավառութեան, որով բոլոր Խարկովի հայերը լեցուած էին անխափ: Այդ ժողովին մէջ էր որ մասնաւորապէս Խոտորշուրցիները փայլեցան իրենց գլխաւորութեամբ հերոս նախագահովը (Մանփան), որ բարեբախտ զուգադիպութեամբ նոյնպէս օրուայ միթինկին նախագահ ընտրուեցաւ: Իրենց հետորովը (Փրանտուան) որ իրերի հաղարանոց բազմութիւն մը անվերջ ծափահարութիւններով կը սափալէր որ խօսի, դարձեալ խօսի, միշտ խօսի: Նա էր որ, իւր վառվռուն խօսքերովն ու հաժողիչ յատկութիւններովը կ'եղբարականացնէր ամբոխը:

պանդխտութեան, խանդարելով ոմանց էլ պարզապէս հանգիստը: Անշուշտ նման խօսակցութիւններ անհաճ, եթէ ոչ միջնադէպեր տեղի ունեցած են և Աղէքսանդրապոլցիներու ու Ղարսցիներու միջև, և Տիգրանցիներու ու Գարապիտցիներու միջև: Բայց երբ կարնոյ փոսք կը սպաննար, երբ Սաբը Ղամիշի տակ անհաւատարմութեան դիմադրութիւն ցոյց կը տրուէր, սահմանակից քաղաքներու երկտառարդութիւնը փոխանակ պատերազմի դաշտը վաղելու 'չաշխատչայերում' ժամանց էր լինում:

Անձամբ լսած եմ շատ շատերու յետագայ զրզման խոտաւանութիւնները: Բայց ուշ, շատ ուշ անդրադարձած էին:

1) Բ. համազումազին նախագահը:

Երբ կամաւորներու ցանկը բացւեցաւ, զարձեալ խոտորջուրացիներն էին որ խմբովին ներկայացան արձանագրուելու (արձանագրութեան 75-րդ կարգադրութիւնով):

Երբ նուիրատուութեան կարգը եկաւ նորէն խոտորջուրացիներն էին որ առատաձեռնութեան ու հայրենասիրութեան թօնը կուտային: Ամենուն յայտնի են Քէօսեաններու, Հապլանեաններու, Աղամեաններու: Ոսկանեաններու և շատ շատերու ազնիւ ու վեհանձն ժեսդերը, որոնց հայրենասիրական գղաձումները արթնացնելու և քաղաքացիական պարտականութիւնները կատարելու համար պէտք չկայ արտաքին ճնշման ու սթափեցուցիչ յորդորներու:

Ինչ էր պատճառը այդքան խանդավառութեան, այդքան փութկոտ հապճեպութեան, այդքան տենդաին եռուզեռին: Ինչու համար կամաւոր զինուորագրութիւն, քանի որ պարտադիր ծառայութիւնը ամենու համար 18—40 բնդունուած էր: Ինչու նուիրատուութիւն, քանի որ տալիս տուրքի օրէնքը ընդունուած էր: Որովհետեւ Սնդրանիկները, Մուրադները, Սեպուհները ևն ամէն օր նամակներ կը տեղային, կ'աղաչէին, կը պաղատէին թէ ձակաոր մերկ է, անպաշտպան, թէ միլիտաններու հարստութիւններ փռուած են անտէր: Եւ որովհետեւ սահմանակից զուաւորները չէին փութար օգնութեան հասնելու, աւելի հարուստ ու հայաշատ կիւրոններ չէին աճապարեք փող հաւաքելուն¹⁾, անհրաժեշտ էր որ ծայրագուն զաւառները օգնութեան հասնէին:

¹⁾—Երբ Պարկովի բժիշկ-սանիտարական խումբը քաղաք թափանցեց վերջ Ռոստով հասաւ և գիմնոսիոյն Ազգային Խորհուրդին, հարկ եղաւ մասնաւոր փոխառութիւն կնքել տալ հազար սուպլէի համար, որովհետեւ մինչև այդ հօնգանալութիւն չէր եղած: Հետաքրքրութեան համար յիշելու է նաեւ թէ Նախիջևանի (Ռոստով) գաղութային համաժողովին ուր պիտի որոշուէին պարտադիր զօրակոչի և պարտադիր

Արդէն ըսուեցաւ թէ խոտորջուրացիներն էին որ Պարկովի կամաւորներու առաջին էշալոնները կը կազմէին, այն խոտորջուրացիները, որոնք այլեւ ոչ ինչ ունէին կորսնցնելիք:

Կամաւորներով ու նւիրատուութիւններով, խոտորջուրացիները չէին լուանար ձեռքերնին, չէին հրաժարիր ազգային գործերու մասնակցելէ:

Պարկովի Ազգային Խորհրդի 21 անդամներէն 6-ը Տայոյ ներկայացուցիչներն էին: Խորհուրդին Ֆինանսներուն ընդհանուր ղեկավարութիւնը յանձնուած էր պ. Ս. Փաշաճեանի, ձեռնհասու պարտաճանաչ անձնաւորութեան մը¹⁾: Որպէս զի ըսածներս կողմնակալական ու բարեկամական յարգանքի բնոյթ չը ստանան, մէջ կըբեմ Ազգային Խորհուրդի նախագահի Տօքթ. Ռ. Բզբաշեանի վկայութիւնը որ Խորհուրդի ներթական նիստերէն մէկուն մէջ յայտարարեց. «Մենք այնպիսի ճշտապահ զանապետ մը ունինք որ, ուզած ատեն կրնայ հաշիւ ներկայացնել պահանջուած մանրամասնութիւններով ու բացազրութիւններով»: Այս հրապարակային խոստովանութիւնը, Խորհուրդի նախագահին կողմէ կարծեմ թէ վեր է ամեն կտակածէ: Սյս ծանր ու պատասխանատու պաշտօնին մէջ պ. Փաշաճեանի օգնականներէն երկուքը պ. պ. Աղամեան և Հապլանեան, նոյնպէս Տայք Միութիւնէն էին:

տուրքի օրէնքները (ինչ որ Եւրոպայի առաջ որոշուած ու գործադրուած էին Պարկովի մէջ), միայն 60 հոգի ներկայ էին:

Այնպէս և Սրբաւիթը, այնպէս և Նոյն ինքն Տփլիսը, ու զօրակոչ յայտարարուեցաւ ապրիլի (1919) սկիզբները (3-րդ կամ Պարկովի մէջ),

¹⁾ Պ. Ս. Փաշաճեանը միևնույն ժամանակ անգամ էր Տ. Հ. Մ. խորհրդի մասնաճիւղի փարչութեան անգամ և Կ. Ս. Ք. Միութեան քորատուղարը:

Խորհուրդին ղինւորական վերաքննիչ յանձնա-
ժողովի նախագահութիւնը յանձնուած էր Պ. Ավտալ-
եանի, որ, ընտանուրի վկայութեամբ ծայրատիճան
անկողնակալութեամբ ու անաշատութեամբ կը վերա-
բերուէր իւր այս փափուկ բայց ապերախտ պաշտո-
նին¹⁾։

Ազգային Խորհուրդին անգամ ընտրուած էին պ.
պ.Ս. Զինաշուքեան և բժ. Պ. Ավտալեան, առաջինը ղին-
ւորական մասնաճիւղի անգամ, երկրորդը բժշկա-
կանին։

Ինչ որ Խաբկովի Խոտորջուրցիները ցոյց տուին,
նոյնը անշուշտ կրկնեցին ուրիշ տեղերու Խոտոր-
ջուրցիները միևնոյն եռանդով ու միևնոյն պատրաս-
տակամութեամբ։

Անցողակի յիշենք. Բութայիսի հայոց Ազգային
Խորհուրդի ղինւորական սեկցիայի նախագահներ Պ.Ս.
Զորոտկեանը, նախպէս Խոտորջուրցի։

Տաւրիկեան նահանգի, Տոնեցի, Նիկոլաևի ևն,
կազմակերպութեանց մէջ ալ Խոտորջուրցիները զոր-
ծօն մասնակցութիւն ունեցած են։

Իսկ Բիելի մէջ Խոտորջուրցի երիտասարդներու
ցոյց տուած հերոսութիւնը վեր է ամէն գովասանքէ՝
Առասպելական անհաւատալիքներ կը թուին, որ սա-
կայն երեկուայ թարմ իրականութիւններ են։

1918 ռուսական խառնաշփոթութեան ժամանակ,
երբ անիշխանութիւնն ու անկարգութիւնը ծայր տը-
ւած էին, երբ «շունը տէրը չէր ճանչնար» ինչպէս
կըսէ առակը, Բիելի քաղաքի ապահովութիւնը յանձ-
նուած էր, բուն իսկ քաղաքացիներու խնդրանքին
վրայ Խոտորջուրցի երիտասարդներու հսկողութեան։

Ապահովութեան պետ կնշանակուի պ. Գ. Թով-

1) Պ. Յ. Ավտալեանը նոյնպէս անգամ էր Տայք Միութեան։

չեան, որ թէ բանուորներու և թէ պուրժուաներու
համակրանքը կը վայելէր։ Բոլոր կառավարական հաւ-
ատութիւնները (պետական պանգան, նահանգային
գանձարանը, քաղաքական դռնքան ևն) կը տրուին
Խոտորջուրցի պահակներու հսկողութեան տակ։ Իսկ
Մուսէժնի պաշտպանութիւնը առանձինն կը յանձ-
նուի Պ. Սերոբեանի ջոկատին։ Այսպէս միլիոնաւոր
քաղաքագիւներու կեանքն ու ինչքը 18 օր պաշտպան-
ւեցաւ բուն մը Խոտորջուրցիներու կողմէ։ Երբ զօր.
Պետլիւրայի զօրքերը մասն Բիելի, ամենամեծ ղին-
ւորական պատիւներով ընդունեցին զանոնք և հոշա-
կեցին հայրենիքի պաշտպաններ։ Իսկ իրր զերմա-
նացիները իրենց հերթին գրաւեցին քաղաքը ինչդրե-
ցին Ծ օր ևս շարունակել պաշտպանութիւնը, մինչև
որ իրենք ծանօթանային զրութեան հետ։

Ժամանակին Բիելիը հիւրընկալած էր Խոտորջուր-
ցիները, զանոնք հարստացուցած էր, այժմ պէտք էր
որ, քրիթիկական բռնկներուն, Խոտորջուրցիները
վճարէին իրենց երախտադիտութեան պարտքը առ-
պնջական Բիելիին։

Յիշել մէկիկ մէկիկ միութեան բոլոր քայլերը ա-
ւելորդ ապացոյց պիտի ըլլար լռածներու։ Մէջ բեր-
ւածները լիութի կը բաւին ցուցնելու համար թէ մի-
ութիւնը սկզբէն է վեր մտեր է բնականոն ուղիի մէջ
և թէ կարող է իրազործել իւր ընդգծած ծրագրերը,
հնարաւորութեան սահմաններու մէջ։ Միայն թէ նեղ
սիրտ ու կարճատես ըլլալու չէ։ Այս օրուայ դժու-
արութիւնները ներքին օրհանական չեն։ Իսկ արտա-
քին դժուարութիւնները կարելի է գիւրաւ յարթել։

երկառղ մը Տալք Միութեան Խուզարկու Դադարակա-
նաց Յանձնախումբի մասին:

Սոյն Յանձնախումբը ընտրեցաւ Միութեան կեդրո-
նական վարչութեան և մասնաճիւղերու վարչութեանց
խորհրդակցական ժողովէն (յուն. 1918), 6 անդամներէ
բաղկացած: Օժտուած բացարձակ լիազօրութիւններով,
Յանձնախումբը, ղեկավարութեամբ բժ. Ալմալ-
կանի, մեկնեցաւ տարագրեալներ որոնելու և հայ-
րենիք վերադարձնելու ուղարկութեամբ: Իւր շնորհ
4. Պոլիս հաստատելէ վերջ, յանձնախումբը ձեռնար-
կեց խուզարկութիւններ կատարել բոլոր խոյ աքսո-
ւաւայրերու մէջ (Կիլիկիա, Սուրիա, Միջագետք ևն):
Անդամներու թիւը, ի հարկին կ'աւելանար կամ կը
պակսէր, պէտքերու համեմատ: Թէպէտ Յանձնախում-
բին պաշտօնը սահմանափակուած էր, սկիզբէն, միայն
Խոտորչուրի շրջանի տարագրեալներով, բայց խու-
զարկութեանց ընթացքին ամենալայն աջակցութիւն
ցոյց տրուեցաւ, բարոյական թէ նիւթական, նաև ոչ
խոտորչուրցիներուն: Խղճի գոհունակութեամբ կը
յայտնենք թէ, շնորհիւ յանձնախումբին, մէկ խոտոր-
չուրցիի փոխարէն հարիւր ուրիշ երկրացիներ ազա-
տագրուած են: Ամէնքը անխափ կերպով օգտուած են
յանձնախումբին մէջենայէն: Յանձնախումբին գործունե-
ութիւնը տեւեր է 11/1918-էն մինչև XI/1920 թ.: Գրը-
քոյկիւն ձուալը թոյլ չի տար մանրամասն վերլուծել
յանձնախումբին բաղմակօղմանի գործունեութիւնը, ու-
րը առանձինն պիտի հրատարակուի պաշտօնական
սենդեկագրին մէջ:

ԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍ

- ա) Ընդհանուր խորհրդածուրիներ
- բ) Միութեան սպազայ գործունէութիւնը
(վերամտնոյ)

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒ- ԹԻՒՆՆԵՐ

Կազաքախրթութեան պատմութիւնը, հասարակա-
կան գերութիւնները, Դարերէ ի վեր կուտակուած
մարդկային միտքն ու հանճարը մեզ կը յանգեցնեն
այն եզրակացութեան թէ, մարդս իրրեւ անհատ, անբա-
ւական է ինք իրմով գոհանալու թէ անհատական եր-
ջանկութիւնը կ'ախում ունի ընդհանուրի երջանկու-
թիւնէն, ինչպէս որ անհատական զարգացումը կ'ախում
ունի ընդհանուրի զարգացումէն թէ մասնակի յառա-
ջագիծութիւնը պայմանաւորուած է ընդհանուր յառա-
ջագիծութիւնէն, ինչպէս որոշ երկրի մը քաղաքացիների
հարստութիւնն ու բարեկեցութիւնը պայմանաւոր-
ւած է այդ երկրի ընդհանուր բարգաւաճումէն, որով-
հետեւ մարդկանց տարբեր արտայայտութիւնները ու-
րիշ այլ ոչինչ են, եթէ ոչ արտացոլացումը, զիտակից
թէ անգիտակից զիրենք շրջապատող միջավայրին:
Արդի բնական գիտութիւնները, ճարտարարուեստ-
ները, մանաւանդ տնտեսական ու արդիւնաբերական
հակայական քայլերը կը խաբանին ամէն մասնակի,
մէկուսացեալ ինխադիւ: Կենաց պայքարի պայման-
ները բոլորովին փոխուած են:

Մենամարդը տեղի տուեր է բազմամարդին, անհատական ձեռնարկները տեղի տուեր են հաւաքական ձեռնարկներու: Իւր դարէն ետ շնորհալու. յաջողելու համար, մարդ պէտք է ոտորագրած է իւր առանձնաշնորհումները, ներգաշնակէ իւր շահերը ընդհանուրի շահերու հետ:

Քրիտական, արդիւնաբերական, ամէն սպէկուլեատիւ աշխատանքներ կը նմանին կենդանի բարդ կազմածներու, ուր աշխատանքը հարկադրապէս, բռնաւոր է, ուր անհատները վերածուած են տարրեր մասնիկներու գերը կատարելու: Սակայն միացնելով անհատական շահերը ձուլելով մասնակի ուժերը մարդ միմէ՛ պիտի առնէ: Ընդհակառակը ինքզինքը կը դնէ աւելի նպատաւոր պայմաններու մէջ, կը ընդլայնէ իւր գործունէութեան առաւելագոյն, ազդեցութեան շրջանակը, միեւնոյն ժամանակ իւր նշանակութիւնը կը աւելնայ, իւր բարոյական ու մտաւոր գոյնի խորանի գործիւթիւնը կ'աճի ու կը բարձրանայ անհամեմատելիօրէն: Ուրեմն ենթարկուիլ հաւարական տեսիլիքին, սահմանափակել անհատական առանձնաշնորհումները, չի նշանակեր հրաժարել բացարձակ ազատութիւնէ, անհատական իրաւունքներէ, հոգեկան ու գեղարուեստական վայելքներէ: Նուիրուել հասարակութեան, համայնքին, աշխատել ընդհանուրի բարեկեցութեան, ու յառաջագիւծութեան, ատուի իսկ մարդ կ'ազատուի իւր ազատութիւնն ու իրաւունքները, իւր բարեկեցութիւնն ու երջանկութիւնը:

Միութիւնները, անհատորակ, միշտ բիրտ կերպով կատարուած են, ինչպէսկրտէ Ռենանս Նոյնպէս ալ մեր միութիւնը, թիւեա տեղ տեղ հարկադրուած պայմաններու տակ կատարուած ըլլայ, թերեւէ անոր պատգամները ոմանց անհաճոյ թուին, մի գուցէ ժամանակիցնե-

րէն շատերը դատաւեալէն միութեան գործիչներն ու փորձէն վարկաբեկել անոր հեղինակութիւնը: Բայց ապագայ սերունդը, թոթափուած կիրքերէ ու անձնական նկատառումներէ, պիտի կրնայ գնահատել միութեան արժէքն ու անոր կատարած յեղաշրջումը Տայեցիներու հոգեբանութեան ու վերածնունդին մէջ:

Հաւաքական կեանքի համագործակցութեան համար՝ անհրաժեշտ է սերտ յարաբերութիւններ մշակել անդամներու միջև, փոխել իրերամերժ պայմանները, շեղութիւնը կոչը ու անգիտակից տարրերու ազդեցութիւնը և միեւնոյն ժամանակ՝ զգոյնել թէ ժողովուրդներու, համայնքներու փոխյարաբերութեանց մէջ կայ աւելի բարձր, գերազոյն բան մը, անոնց կամքը, ցանկութիւնը շարունակու ու ձեւեկել պելու կեանքի նորանոր ազդեցակեցութիւն, փնտռելու գաղափարի նորանոր աշխարհներ, սրելու մտքի նորանոր թրուիչներ, անկախ տեղական և այլ հանդամանքներէ: Հետեւելով միշտ վերեւ յիշուած հեղինակին, ամէն անգամ պէտք է լաւ համոզուած ըլլայ թէ նախ քան Խոտորշուրի, Մոխրակոյտի, Կարմիրքի են համայնքի պատկանելը, նա կը պատկանի Տայք Միութեան, հետեւաբար տեղական շահերն ու մասնակի առաւելութիւնները պէտք է տեղի տան ընդհանուր Տայքի շահերուն. միմիայն այս ճանապարհով է որ կարելի է իրագործել Միութեան ծրագիրը ամբողջապէս:

Յառաջարանին մէջ շեշտած ենք թէ անհատի մը, համայնքի մը, ազգի մը ապագան իւր անցեալով կը լուսարանուի: Բնութագծելու համար մեր միութեան գրութիւնը, շաղկապելու համար անոր անցեալը, ներկան ու ապագան մէջ կրեքներ արդէն քանիցս յիշուած Ռենանի գեղեցիկ ու հանձարեղ տողե-

ըր, ազգութեան մասին գրուած

«Ազգութիւնը մի սրբազան ոգի է, հոգեղէն սկըզբունք: Երկու հանգամանքներ առաջ կրերէն այդ ոգիդէն սկզբունքը. մէկը ազգի անցեալի մէջ է, իսկ միւսը ներկայի: Անոնցմէ մէկը ընդհանուր սեփականութիւն է անցեալի, հարուստ յիշատակների ժառանգութիւն, իսկ միւսը իրական համաձայնութիւն, անհատական կամք միասին ապրելու ցանկութիւն, ցանկութիւն շարունակել պահպանելու նախնիքներէն ստացած թանգալին ժառանգութեան գոյութիւնը, որ ազգութիւն կազմող անհատները ստացած են ամբողջութեամբ: Մարդս յանկարծ յօրինել չի կրնար: Ազգութիւնը, ինչպէս և անհատը, սերտ կապ ունի երկար անցեալի, շատ ջանքերու, գոհողութիւններու, և անձնագոհութիւններու հետ:

Նախնեաց պաշտամունքը ամենէն շատ օրինական է, մենք մեր ներկայովը լիովին պարտական ենք մեր նախնեաց: Ազգութեան զիւցազնական անցեալը, տնոր մեծ մարդիկը, ճշմարիտ ու առաքինի փառքը, ահա այն ընկերական հարստութիւնը որու վրայ կը հիմնուի ազգութեան սուրբ զաղափարը: Ունենալ ընդհանուր պարծանքներ անցեալին մէջ ընդհանուր կամք, ներկային մէջ, կատարել միասին եղբայրական ուժով մեծամեծ քաջագործութիւններ, ցանկալ դարձեալ կատարել միևնոյն բաները յետադայ ազատ կեանքի մէջ: Ահա թէ ինչ պէտք է ըլլան էական պայմանները: Մեզմէ իւրաքանչիւրը կարող է դատել իւր անձին նկատմամբ թէ, սովորաբար մարդը կը սիրէ տոկալ թէ աշխատութեան, թէ թշուառութեան, թէ հալածանքի և թէ կռաւիտ բռնութեան, միով բանիւ ամեն տեսակ նեղութիւններու, միմիայն այն ժամանակ՝ երբ այդպիսի հալածանքի ենթարկուող ան-

հատները իրար հետ միասին եղբայրաբար կը կրեն իրենց նեղութիւնները, եթէ անոնք դառնութեան բաժակը իրար մէջ կը բաժնեն յանուն ազատութեան ճիշտ այնպէս, ինչպէս սովորաբար կը սիրեն այն տունը, կամ այն հարստութիւնը որ ընկերաբար կառուցւած են և որը սերունդէ սերունդ հասած է աւանդաբար: Սպարաական երգ մը կըսէ —

Մենք այն ենք ինչ որ դուք էիք,

Մենք այն սիրտի ըլլանք, ինչ որ դուք էիք:

Այս է ամէն մի հայրենիքի պարզ ու համառօտ օրհներգութիւնը:

Անցեալին ժառանգութիւն ստացած փառքն ու անբաժան կերպով կրած տանջանքներն ու հալածանքները, ապագային միևնոյն ծրագիրն են. տանջուի, շարժարուի, ուրախանալ, հրճուի և յուսալ միասին ազատութեան ժամուն:

Տանջուի ու յուսալ միասին:

Այդ ընդհանուր տանջանքը աւելի աւելի կ'կապէ ցըրւած ազգութեան անդամները, քան թէ ուրախութիւնը: Ազգային յիշատակների մէջ տանջանքները աւելի կարեւոր նշանակութիւն ունին քան անոր յաղթանակները, որովհետեւ անոնք, այսինքն տանջանքները պարտականութիւններ կը դնեն մարդու վրայ, անոնք են որ կ'ընկալարեն բաղձութեան բոլոր շարժումները:

Վսեմ զաղափարներ, իմաստալից բաղձաւորութիւններ ուր «ազգութիւն» բառը փոխարինելով «միութիւն» բառովը, ոչինչ կ'ընայ մեզ աւելցնելու: Մենք աւելի յստակ'ու բացայայտ կերպով պիտի չկրնայինք ցուցադրել ու զգացնել միութեան ուժն ու անոր անհրաժեշտութիւնը:

Միութեան շարժառիթները, հետապնդած նպա-

տակները, ինչպէս տեսանք իւր որդեգրած ծրագրէն, լոկ նիւթական ըլլալու չեն: Իւր զործունէութիւնը պիտի չշահմանափակուի մարդասիրական շահերու մէջ. քաղցածին հաց տալ, մերկին հագուստ, հիւանդին դարման են: Երկրին վերածնունդը ամենալայն իմաստով, շրջանին վերաշինութիւնը, ներգաղթը, վերամուսնութեան հարցը, հոնքերու, անտառներու այլ բնական հարստութեանց շահագործումը, վաղուան հայրենիքի անկախ քաղաքացիական կեանքը են, ասպարէզներ ընդարձակ պիտի բանան Միութեան առջև, որոնց համար առաջունէ պէտքէ պատրաստուիլ:

Միութեան ամենամեծ ուշադրութիւնը պէտք է գրաւեն հասարակութեան, դատաւարաւորութիւնը լուսաւորութեան տարածումը, մտաւորական մակարդակի բարձրացումը, առողջ բարոյականի սկզբունքներու պատուաստումը: Թրուել ու լուսաբանել տարփեր հատուածներու մէջ գոյութիւն ունեցող դատակարգային ու դաւանական թիրախմարտութիւնները¹⁾:

Իրագործել սակայն այս ամենը կարելի է միայն ամեն աստիճանի զարգացմանով, զրադարաններով, բնութեցարաններով, դատախօսութիւններով, հրատարակութիւններով են: Բայց ամենէն առաջ զարգացած ու անձնուէր գործիչներով: Գործիչները պէտք է ըլլան մեր միջէն, բխեն ժողովուրդի ծոցէն, կարենալ հասկանալու համար երկրին իրական պէտքերն ու պահանջները: Մնոնք պէտք է որ ըլլան բուն երկրին հարազատ գաւազները, անվերապահ նուիրուելու համար հասարակաց գործին, պէտք է որ իրենց սրտե-

¹⁾ - կաթօլիկ, պօլ լի բողոք պէտք է որ ալն նշանակին հերետիկոսութիւն և տարբեր ազգութիւն: Թորքը խորութիւն չգրաւ, շարգելու համար, լուսաւորչակներու և կաթօլիկներու մէջէ: Չէ որ հայ բնակչուս համար բոլոր ալ անխախտ առժողովներ, կոտորած են:

ը բարախեն միկնոյն իրէականութիւն: համար: Սրդի պայմաններուն համակերպելու համար, զիտութեան տուեալներէն օգտուելու համար, բնականոն վիճակի մէջ զարգանալու և յառաջադիմելու համար պէտք է արմատէն փոխենք մեր ապրելակերպը, մեր ամբողջ մտայնութիւնն ու իրերահասկացողութիւնը:

Ի՞նչ միջոցներով կարելի է այս յեղաշրջումը:

Միմիայն ուսմամբ ու կրթութեամբ, համբերատար բայց մէթօդիկ աշխատասիրութեամբ:

Եբբ մեր շարքերը խառնան զանազան մասնազէտներով, եբբ մեր զարոյցները օժտուին զարգացեալ ու ազատախոհ ուսուցիչներով, այն ժամանակ պիտի չբըսուի թէ Խոտորջուրցին միայն հարուստ է, այն ատեն նոր դարագլուխ մըն է որ պիտի բացուի մեր տարագրութեանց մէջ, նոր կեանք մ'է որ պիտի սկըսուի փթթիլ հայկական Զուիցերիոյ մէջ:

ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹԻՒՆ

Նախընթաց ընդհանուր խորհրդածութիւններէն վերջ՝ անցենք զործնականին և ամենէն առաջ ինչ հիման վրայ կրնանք մենք վերաշինել մեր կործանւած օճախները և ի՞նչ պայմաններու մէջ:

Այս հարցին պատասխանելէ առաջ կը ծագի երկրորդ հարց մը կենսական նշանակութիւն ունեցող. Պէտք է արդեօք վերաշինել երկիրը թէ ոչ, այսինքն պէտք է վերադառնալ և ապրիլ դարձեալ առաջուայ վայրերուն մէջ, թէ բնակչութեան համար փնտռել մի այլ տեղ, ուր աւելի նպաստաւ որ ըլլան ապահովութեան

ու բարգաւաճման պայմանները, այլապէս ասած հիմ-
նել մի նոր գաղութ, պահելով այն բոլոր աւանդա-
կան սովորութիւններն ու բարեմասնութիւնները, որ
մեր յարատեւութեան ուժն ու զօրավիղը կը կազմեն:

Անշուշտ ոչ մի Տայեցիի հայրենասիրութիւնը թոյլ
կուտայ վայրկեան մը իսկ տարակուսելու թէ պէտք
է վերագառնալ նորէն ծննդավայրերը, պէտք է վե-
րաշինել կործանուած հայրենիքը, վերսկսել դադրեց-
ւած կեանքը, շարունակել շինարար գործունէութիւնը:
Սակայն մի պայմանով, եթէ երկրին քաղաքական
ու սնտուական պայմանները փոխուին, եթէ կեանքի
ու ինչքի ապահովութիւնը ըլլայ, եթէ պատշաճ ու
խղիւ ազատութիւն հաստատուի: Այս պայմաններու
տակ մենք պարտական ենք վերագառնալ հայրենիք
ու անգամ մը ևս վերսկսել մեր բնակչութեան
Սոցիալական պատիւն է որ կազմանալէ, ցեղին գերակա-
յութիւնն է որ կհրամայէ, հայրենիքին սէրն է որ
կը հրաւիրէ մեզ այս գերագոյն ճիղը թափելու:

Երկրին քաղաքական պայմաններու փոփոխումը
մեզմէ անմիջական կախում չունենալով, տեանք
թէ ինչ կերպ կարելի է բարեփոխել տնտեսական
պայմանները:

Նախ ի վիճակի ենք, հնարաւոր է այս տեսակ յե-
ղաշրջում մը:

Այո: Ոեւ երկրի սնտուական քաղաքական հա-
մար անհրաժեշտ են այդ երկրին բնական հարսու-
թիւնները, քաղաքի ղրամագլուխ և համապա-
ստիւան աշխատատեղեր: Տայեց աշխարհի բնա-
կան հարստութիւնները, բուսական կենդանական,
հանքային գրեթէ առասպելական են: Շատ մը տե-
ղեր իրենց անունները առած են ուղղակի տեղական
բերքի առատութիւնէն, ինչպէս Խոտորջուր (խոտ և

ջուր). Սալորջուր (սալոր և ջուր) Ձկնաջուր (ձուկ և
ջուր), Հունուտ, Տանձուտ, Ծագիւց, Ոսկեվան, (ոսկի
հանք), Սև արտեր, Կարմիր արեգի ևն ևն ձորոթի
ափունքներու վրայ փռուած, Հարստութեան անսպառ
աղբիւրներ, որ դուռ պիտի բանան ընդարձակ առ-
պարէզներու, ստեղծելով արդիւնաբերական և ճար-
տարարութեամբ ամէն տեսակի ձեռնարկութիւններ:
Կայ բուսական աշխարհին յատուկ ամէն տեսակ խո-
տեղէն, բանջարեղէն, ընդեղէն, արմուիք, ծաղիկեղէն
ևն: Առանձին ուշադրութեան արժանի են, իրենց եր-
կայնաձիգ ու հաստաբուն ծառերով խիտ անտառնե-
րն ու ծառաստանները (մայրի, եղենի- կաղնի, պլա-
ղի, կալիլի, զինի, բարդի կախմի, տալի, հացի ևն):
Պաղատու ծառներ, (տանձ, խնձոր, թութ, ծիրան,
դեղձ, սերկելիլ, հուն, սալոր, զլեր, խաղող, կակայ,
ևայլն ևայլն)

Կենդանական աշխարհին յատուկ ամէն տեսակ
վեցանքներ, վայրի թէ ընտելացած (եզ, կով, ոչ-
խար, այծ, եղնիկ, նապաստակ, ճագար, աղուէտ, խոզ,
տուշ, հաւ, կաքաւ, հաւք, բաղէ, փետրազարդ ու
զեղզեզուն անհամար թռչնիկներ, յուժ պիտանի ի-
րենց բերքովը, աշատանքովը, կաշիովը, բրթովը,
մսովը, ճարպովը աղբովը, փետուրներովը ևն):

Գալով երրորդ կէտին, ընդհանուր ակնարկ մը
երկրին մակերեսովին (պարբերական ցնցումներ) վը-
րայ՝ կը բաւէ ցուցնելու թէ, նա գերազանցապէս
հանքային է: Ոսկի, բլաղին, արծաթ, կապար, թանգ-
արժէք քարեր, հանգածուխ որմնաղբ քարեր (սալքար,
որձքար, չեչքար մարմար, սև, կարմիր, ձերմակ և
կապոյտ տեսակներ) կաւ հող ևն:

Այսպէս ուրեմն երկրին բարեխառն վիճակը¹⁾,

(¹ ձորոթի արդատարեր հովան մէջ (ինչպէս Ոչնախ, Արսիս) կա-

ծաղկաւէտ մարգագէտիները, բնդարձակ արօտատեղիները, անտառները կոյս, պտուղները առատ ջուրերը, հոսանքները և վերին աստիճանի նպաստաւոր են գիւղատնտեսութեան բոլոր ճիւղերուն կաթնատնտեսութեան, անասնարուծութեան, մեղուարուծութեան, շերամաբանութեան անտառամշակութեան են:

«Գիւղատնտեսութիւն—կ'ըսէ Զիթունի ինչ գմայելի կեանք, չկայ աւելի առողջ, աւելի մարուր, աւելի օրհնեալ, աւելի բարձր զբաղում ձեռնական աշխատանքներու մէջ, քան գիւղատնտեսութիւն»:

Նոյնպէս գինիի, օղիի և այլ բմայելիներու պատրաստութիւնը, ձիթահանութիւնը, ձկնորսութիւնը, կղիմիստրի և ցեմենտի պատրաստութիւնները, առանձին շահագիրտութեան առարկաներին: Վերջապէս ճարտարարուեստի, արգիւնաբերութեան, գիւղատնտեսութեան երզրագործութեան ամենափոքր ինչպէս և ամենամեծ ձեռնարկութեանց յատուկ նախանիւթերը առատ են այս չքնաղ գեղեցիկ, բարեբեր ու ամենատու երկրամասին մէջ:

Բայց, «Ճորոխ մածուն կ'երթայ, դգալ չկայ որ ուտեմ», կ'սէ տեղական առածը: Երկիրը բնական հարստութեանց մէջ կը ծփար, ոսկին ու ազամանդը ոտնամաշ կըլլային, բայց տեղացի ժողովուրդը ստիպւած էր գաղթելու հեռաւոր երկրներ, իւր ապրուստը ձորելու համար: Որովհետեւ չկար զբամալլուի, չկար արգիւնաբերական ոյժ, չկար թէխնիքա, չկային գործարաններ ու արհեստանոցներ և թշուառութեան գաղաթնակետը՝ երկրին անապահով զրութիւնն ու հաղորդակցութեան միջոցներու անգոյութիւնը:

Ամեն ինչ նախնական, տարբերային վիճակի մէջ թողուած էր, անտառները կոյս, դաշտերը խոպան, քեղ է տարին երկու անգամ, անդ տեղ նոյն խի երեք անգամ հունքը երազը ծէր:

հանքերը անձեռնմուխ, տեսակ մը համատարած թափույի օրէնքն էր որ կտիրէր գերիշխան: Ուրեմն զարմանալի չէ թէ երկրին աշխատաւոր ձեռքը մատնուած ըլլար օտարութեան մէջ փնտռելու ինչ որ կը պակսէր իւր հայրենի հողին մէջ, ամենածանր ու դժգոյ պայմաններու մէջ, կրելով պանդխտութեան ամենադառն նոսպանքները, զրկուելով ընտանեկան հրէճուանքներէ, ծիւրելով մշտապէս հայրենաբաղձութենէ:

Ինչքան ալ խիստ եղած ըլլան պանդխտութեան պայմանները, ինչքան ալ անհաւասար մրցման ուժերը, ինչքան ալ անողոք պայքարի միջոցները՝ սակայն Խոտորջուրցին կըցեր է միշտ և ամեն տեղ, նախանձելի դիրք մը ստեղծել իրեն յատուկ աննկուն կորովով, համբերաւոր նկարագրով, բնածին ուշիմութեամբ: Չնայած իւր արհեստին համեստութեան, անշուղ ծագման, մտաւոր պաշարի անբաւականութեան՝ նա ամեն տեղ, ուր ոտք կոխեր է, տաճկաստանի զանազան վայրերը, կովկասի, Ղրիմեան թերակղզիի, ռուսաստանի, նոյն խի ծայրագոյն աւերելի հեռաւոր անկիւնները՝ հաստատած է իրեն համար պատուաւոր բոյն մը որ, միեւնոյն ժամանակ, տեսակ մը աննդատու կայան ու հիւրընկալ հանգրտան եղած է, օտարութեան մէջ իւր հայրենակիցներուն ու հարկանցիներուն համար: Խոտորջուրցիները ամեն տեղ մեծ համաբուժ վայելքն են իբրեւ պարտաճանաչ քաղաքացիներ, անխարդախ վաճառականներ, անկեղծ հայրենասերներ, հաւատարիմ հպատակներ:

Շնորհիւ այս հանգամանքներուն իրենց խօսքը կ'ընդունուի իբրեւ պատգամ և իրենց այոն իբրեւ երդում, իրենց անունը գրաւական վաճառականնե-

բու համար, և երաշխիք կրօնաբարոյական հաստատութեանց:

Գրեթէ բոլորն ալ հաջագործուելիւնով սկսած, այսօր շատերը խոշոր վաճառականներ, գործարանատէրեր, կալուածատէրեր են: Գրեթէ բոլորն ալ Տէր-Թողիկի դպրոցէն ելած, այսօր շատերու զաւակները կ'դաստիարակուին միջնակարգ ու բարձրագոյն դպրոցներու մէջ: Բայց նիւթական յաջողութիւնը, անտեսական ծաղիկալ վիճակը, օտար աստղի վայլին տակ միթէ իրականացած ճշմարտութիւն դառնուցած էին Սոսորշուրցիին համար *cubi bene ibi patria*¹⁾։ Ոչ, բնաւ երբեք: Անոր խելքն ու միտքը միշտ ետին էին, սիրտն ու հոգին անբաժան հայրենի օճախէն: Իւր ծննդավայրի ամեն մի քարն ու թուփը, լիճն ու հովիտը, աղբիւրն ու ծործորը մի մի զիւթիչ ֆէթիշներ էին, որ հաւատարապէս կ'աշխատէին սրբերու ու աղօթատեղիներու հետ: Իւր իրէականերու գերազոյնն էր փակել աչքերը հոն՝ ուր առաջին անգամ լոյս տեսած էին, պարտութիւն վերջին անգամ այն խանձարուրքով, որ իրեն տւած էին կ'անք ու կենդանութիւն և յաւիտենապէս սաւառնել իրրեւորուական այն տեսարաններուն ու բնանկարին շուրջը, որ իւր մանկութիւնը գգուեր ու դմայեցուցեր էին:

Այս է պատճառը, որ Սոսորշուրցիին, փութաջան մեղուի պէս հեռաւոր մարգագետիններէ կը կրէր ու կը կրէր մեղրը, կաթիլ կաթիլ և իւր շահմարանները կը զիզէր պաշարով:

Այս է պատճառը որ մէն մի գեղջուկ շինութիւն վերածւած էր հանգստուէտ ու օգտաւն բնակարանի: Այս է պատճառը որ ամէն մի զիւղ օժտած էր փա-

1) Ուր հաց, անդ կաց:

ռաւոր եկեղեցիներով ու յուսաւոր ասողջապահիկ դպրոցներով: Շրջապատ մթութեան մէջ յուսաւոր ասող մըն էր, որ երթալով կը փայլէր: Բայց լոյսի ու աղատութեան թշնամի, խաւարին չար ոգին մէկ ակնթարթի մէջ ալ ու տրճան դարձուց այս բոլորը:

Փոյթ չէ: Տայոց աշխարհի անցեալը կը ցուցնէ թէ բնական արեւածնիւր ու թուրանական աւերումներու ենթարկուող վայրերը, աւելի շքեղ ու պանծալի վերականգնած են, մոխրակոյտերու վրայ հոյակապ պալատներ կառուցուած: (Մեր շրջանին մէջ) հողապատ ու ցախածածուկ շինութեանց յաջորդեր են փայտաշէն տունները, փայտաշէններուն քարաշէնները, ճոխ, շքեղ, փարթամ բնակարաններով, ուր մարմառք, սղինձը, երկաթը, թիթեղը, ապակին ևն մըրցեր են ընդհանուր փայլն ու հմայքը աւելցնելու համար: Այսքան փառաւոր անցեալ մը ունենալէ վերջ, միթէ կարելի է տարակուսել ապագային վրայ: Վերադառնալ մեր խնդրոյն:

ԴՐԱՄԱԳԼՈՒԽ

Եւրոյն բնական հարստութիւնները քննելէ վերջ, նկատի առնենք եկրորդ կետը, դրամադուիւր, անտեսական կեանքի կենդանի շիղջ ու երակր: Շնորհիւ իր անխոնջ ու ժրջան աշխատասիրութեան, այսօր Սոսորշուրցիին ունի բաւականաչափ կարողութիւն շահագործելու համար իւր հանգերը, անտառները, հողերը, հիմնելու համար գործարաններ, արհեստանոց-

ներ, վաճառականական գրասենեակներ, կօօպերատիւ ընկերութիւններ: Բայց նորէն պէտք է միանալ, ուժերը ձուլել, գրամադրուիւնները կենդրոնացնել, Հոս գարձեալ մեծ պարտականութիւն կ'իյնայ Միութեան վրայ, նա է որ պէտք է ձեռնարկեց ըլլայ օր առաջ շարժման մէջ դնելով բոլոր տարրերը, հաւաքական գործառնութեանց համար: Եթէ միութիւնը նախանձախնդիր է իւր կողման ու պարտաճանաչ, եթէ նա չի ուզեր որ մեր բնագաւառին հարստութիւնները օտարներու ձեռքը իյնան, ինչ որ անհաւանական չէ, պէտք է այժմէն միջոցներ ձեռք առնել ապահովելու համար այն առաւելութիւնները, որոնց ամենէն տալիք, մենք, բնիկ տեղացիներս իրաւունք ունինք: Ասիկայ մեր արգար իրաւունքն է որ պէտք էնք արարար վայելել, այլ ոչ թէ պարզ պահապաններ դառնալ օտարներու համար: Առողջ դատողութիւն մը պիտի թոյլ չտայ շովինիստ ենդադրութեանց:

ԿԵՆԴԱՆԻ ՈՅԺ

Գոհացուցիչ. գրական լուծում ստացան ցարդ քննուած հարցերը: Այժմ նկատի առնենք երրորդ գործօն մը, զլիաւորը, ամենէն կարեւորը, առանց որուն ոչ վերածնունդ կրնար տեղի ունենալ, ոչ ալ վերաշինութիւն, այսինքն կենդանի ուժը, արտադրող տարը, մարդկային թիւը: Այս տեսակետէն գարձեալ տրդիւնքը գոհացուցիչ պիտի ըլլայ: Խոտորջուրցիներու այլ մարդկանց ստուար մաս մը, բարեբախտաբար զերծ մնաց ջարդերէ ու տարագրութիւնէ, չընորհիւ իրենց պանդուխտ վիճակին: Ողջ մնացողները

կը պատկանին մեծ մասով, արտադրող-ստեղծագործող հոտակին, նիւթական թէ սեռական տեսակետներով, Ասոնցմէ եթէ դուրս հանենք որոշ թիւ մը, տարիքի, առողջութեան և այլ նկատառումներու պատճառաւ, գարձեալ կ'մնայ խոշոր թիւ մը, երիտասարդներու, առողջ, առողջ, կորովի որ վերամուսնանալով պիտի կարենայ մարդկային կորուստը գոցել 10—15 տաւայ ժամանակամիջոցին: Ասիկա բնաւ չափազանձութիւն չէ, որու յայտնի են Խոտորջուրցիին երկարատե կենսունակութիւնը և ծննդատիրական կարողութիւնը:

Կնճոռտ ու դժուարալուծ հարց մը կը ծագի հոս: Ի՞նչպէս եւ որո՞ւ հետ պիտի ամուսնանայ Խոտորջուրցիին երիտասարդութիւնը:

Պատերազմէն առաջ, Ռուսաստանի մէջ, 3-4 տարւայ փակ ու խուր սթափէ մը վերջ, Խոտորջուրցի երիտասարդը կ'վերագառնար հայրենիք, ուր աղջկանց անսպառ սթոք մը կը սպասէր իրեն, ամէն կերպով համապատասխան իրեն նկարագրին, մտայնութեան, համոզումներուն, անապահան բարքերով ու բնածին առաքինութիւններով օժտուած: Ընտրութեան ժամանակ, աղջկան մը բարոյականը բնաւ խնդրոյ առարկայ չէր ըլլալ, տարիքի ու այլ յարմարութիւնները կ'փնտռուէին:

Իսկ հիմայ:

Հոն ուր խոտորջուրցին կ'ապրի, բնագաւառէն դուրս, կամ բոլորովին հայութիւն չկայ, կամ եղածը իրեն անհամապատասխան: Բնականաբար, այս պարագաներու նա պիտի դիմէ հայաշատ կեդրոններու: Հոս է որ, բարոյական հիմնարկութիւնները պէտք է իրենց աջակցութիւնը ցոյց տան. տեղեակ ըլլալով ժողովուրդի բարքերուն:

Անհրաժեշտ է փոխադարձ փոփոխութիւնը այս ուղղութեամբ նպատաւոր հոսանք մը ստեղծուած է որ, պէտք է կարենալ օգտագործել, զեկազարհելու առաջնորդել զէպի լուսավոյն նպատակները: Հա-կառակ պարագային հնաւուրց տաւիը շատ սերճա-խօս է «այն որ չի կրնար հոսանքը առաջնորդել, հո-սանքէն կը տարուի»:

Սակայն խոսքը չորրորդին: վերամոսնութիւնը իրաւական տեսակէտով, այնքան ալ պարզ չէ, որ-քան կը կարծուի ձեռնարկէն: Ընդհանուր կարծիքը, մեծամասնութեան համոզումը այն է թէ տեղահան-ւած ժողովուրդը գրեթէ ամբողջութեամբ բնաջինջ եղած է¹⁾: Այնպիսի ըլլալ որ, տարիներու ընթացքին, քանի մը տասնեակ եւ երեսն ելլին: Բայց ներկայ պարագաներու մէջ, ոչ որ կրնայ վճռականօրէն ըսել թէ այս ինչին կինը մեռաւ այսինչ տեղը, կամ այն ինչը ողջ մնաց այն ինչ տեղը²⁾: Սուրբ յիշուած գէպ-քերը միայն զգուշութեան ազդանշաններ են, մանա-ւանդ որ արտօրապայրերէն շատ մը տեղեր տակաւին անթափանձելի կնիան:

1) — Մինչև օգոստոս 1919 թ. տարբեր խմբերու մաս կազմող, տարբեր ուղղութիւններով արտօրուած տարադրեալներէ, միայն 2,5 տակտը վերադար-ձած է, ան ալ ամենարախտաւոր համարուած խմ-բերէն:

2) — Երբ, 1919 թ. սկզբները, Տ. Հ. Մ. խուզար-կու յանձնախումբը դիմեց Մալաթիա թէ արդեօք հոն խոսքը չորրորդին կը գտնուին, պատասխան ստացե-ցաւ թէ ոչ. 5 ամիս վերջ, Գեր. Մելիքիսիզէկեան ե-պիսկոսոսը կնապօրգէր հարսի մը գտնուելու լուրը:

Նոյնպէս յանձնախումբին գործունէութեան 7-րդ ամսուն մէջ էր, որ գտնուեցան Փոյսի Պաղի մէջ ապաստանողները:

Անի զրութիւն, որու հանդէպ սակայն, միութիւ-նը պէտք է ունենայ իւր որոշ քաղաքականութիւնն ու դործելակերպը: Միութիւնը որքան որ պէտք է շանայ վերածրուելի դործը հրահրել, կորուստներու զարմանումը արագացնել, այլապէս ման ու ապօրինու-թեանց տուալը առնել, միւս կողմէ պէտք է չափա-զանց զգուշ ըլլալ, անհաճելի անակնկալութիւններու տեղի չտալու համար: Հապճեպ ու անստոյգ քայլերով պէտք չէ որ միութեան հեղինակութիւնը վարկաբեկ-ւի: Բարդ իրաւական հաստատութեան մը բոլոր իրա-ւունքներն ու առանձնաշնորհումները պէտք է որ Միութիւնը վայելէ: Պէտք է որ ազգային իշխանու-թիւնները ճանշան իբր այն և ամուսնական ու ժա-ռանգական գործերու մէջ ընդունին միութեան և-րաշխտաւորութիւնը: Միութիւնը ինչպէս պիտի գոր-ծէ, այս պարագաներու:

Ուղղելիքը արդէն պէտք է, պէտք է միայն շա-րունակել: Ինչպէս ամէն անգամ, թաղային վերաշի-նութեանց, համայնական աշխատանքիկողմակերպու-թեան, խուզարկու խմբերու կազմութեան, զնառուց-ցուցակադրութեան, վիճակադրութեան ևն ևն ժամա-նակ, գործուել է առանձին մասնախմբերու միջոցաւ, նոյնպէս ալ այս պարագայիս (վերամոսնութեան), պէտք է յատուկ յանձնախումբ մը կազմուի «վերա-մոսնութեան կոմիտէ» որու փափուկ պաշտօնը մա-սամբ մը կը զիւրկնայ անով, որ Տալքի երկուսար-դական «Շանթ» միութիւնը որոշել է նախ պայքար մղել ահապարակ շամոսնացիներու դէմ, երկրորդ արդելի խառն ամուսնութիւնները,

Ուրեմն փիղիքական թէ բարոյական վերածնունդի համար բոլոր տուեալները — զրամապրոխ, կենդանի ոյժ և ապրելու անգուռ պանկութիւն պատրաստեն:

Միայն թէ մեր շէնքին ճարտարապետը, ինչպէս նաև մեր ցաւին բծիշկը մենք ըլլանք, օտարէն չսպասենք մեր փրկութիւնն ու երջանկութիւնը: Բոլոր տուեալները ունինք, ինչպէս տեսանք մեր ձեռքով տնօրինելու մեր բախտը, սեփական միջոցներով ապահովելու ժողովուրդին երջանկութիւնը:

Վ Ե Ր Ա Դ Ա Ր Ձ

Նախորդ էջերուն մէջ տեսնուեցաւ թէ Խոտորչոյ վերածնունդի համար բոլոր անհրաժեշտ տարրերը պատրաստ են: Ուրեմն վերադառնալով է երկիրն ու նորէն վերաշինելու է քանիցս քանդուած օճախները:

Անշուշտ այո, եթէ, ինչպէս վերը քսինք, արտաքին պայմանները նպաստաւոր ըլլան, այսինքն եթէ անկախ հայաստան մը ստեղծուի կամ թէ երկիրը մտնէ քաղաքական իր քեւարկութեան շակ: Իսկ եթէ երկիրն կացութիւնը անորոշ վիճակի մէջ մնայ, կամ թէ նորէն առաջուայ տիրոջներու ձեռքը մնայ, այն ժամանակ մնաւ բարով Խոտորչուր ու հայրենիք: Ոն է հայրենասիրութեան, ոնէ ազգային զգացում, ոնէ անցեալի յիշատակներ անկարող պիտի ըլլան դիմադրելու իրենց արամաբանութեան դէմ: Անհուն անջրպետ մը կայ, որ ցատկել անցնելը անկարելի է: Կամ այդ երկիրը ասկէ վերջ մերը պիտի ըլլայ, կամ թէ մենք անկէ պիտի հրաժարինք վերջնականապէս: Այս կպահանջեն մեզմէ մեր հազարաւոր զոհերը, մեր անմեղ մարտիրոսները, մեր բռնաբարուած քոյրերը, մեր անարգուած ու սքեղադժբաւած տաճարները: Վրէժխնդրութեան ոգին չէ որ կը

շարժեցնէ գորշը, չէմ րսեր թէ մեզ թալանեցին, շարժեցին, կոտորեցին, ուրեմն մենք ալ թալանենք շարժեցնէք, կոտորենք, ակն ընդ ակն են: Ատիկա հակառակ պիտի ըլլար խղճի, համոզումի, մարդկային արժանապատուութեան վաղուան ազատ ու անկախ նալեմ էին մէջ, մենք մեր վրէժխնդրութիւնը պիտի զննեմք մեր բեւատիւն, այսինքն մեր հարեան ու նախնաւաճառներու արեան ու բեւատութեան մէջ, այլ մեր քաղցաման, յառաջապիմութեան ու սկսեալական գեղականութեան մէջ:

Յարգենք դիմացինին ազատութիւնը, բայց զիտնանք և պաշտպանել մեր իրաւունքները, և մեր ազատութիւնը: Չյարձակինք, բայց ի վիճակի ըլլանք կանխելու: Թէ որ սուրբ են մեզի համար մեր սիրելիներու յիշատակները թէ որ նուիրական մեր անշիրիմ մարտիրոսներու վիշալութիւնները, թէ որ կուղենք անոնց հաւատարիմ կտակակատարները ըլլալ՝ այս այսպէս պէտք է ըլլայ:

Բայց ինչ ընել այն պարագային, եթէ, հակառակ մեր կամքին, երկիրը դարձեալ առաջուայ դրութեան մէջ մնայ: Միթէ ամեն յոյս կտրելով, խաչ քաշելու է անցեալի վրայ և ձեռքերնիս ծալած անտարբեր հանդիսատեսներ զառնալու կորովի ցեղի մը շիջման ու անհետացման տեսարանին առջև:

— Ոչ:

Այո որ սղջ մնացող Խոտորչուրդները ցիրուցան եղած են, հայրենի երկրէն դուրս, հապրին տնակիսի միջավայրերու մէջ, ուր, բացի նիւթականէն, ամեն տեսակէտով ցած է իրենց մակարդակը շրջապատ տարրերէն: Չկայ այլեւ այն արգելքը, որ անխորտակելի պանտէշի մը պէս գիրենք կը պաշտպանենք օտարաւոր մէն կրօնական տարբերութիւնը: Չկան այլ-

ևս այն հայրենի կարգ ու սարգը, աւանդական սովորութիւնները, որոնք իսկական ուժը կը կազմէին իրենց պահպանումին ու տեսականութեան: Չկան այլ ևս այն գալիչ ու սանձահար հաստատութիւնները, յանձին իրենց կղերին ու եկեղեցիին, որոնք միշտ նախանձախնդիր եղած էին Խոտորջուրցիին առաքինութեան ու բարոյականութեան: Այս պարագաներումէջ, իսկի դարմանալու չէ, եթէ 50 — 100 տարի վերջ մեր անունը անգամ անհետացած ըլլայ: Լեհաստանի, հունգարիոյ, վենետիկի ևն ևն հայ գաղութներու պատմութիւնները չափազանց նշանակալից են, իրենց ապացոյց: Օրինակները կարելի է բազմապատկել, բայց ինչ օգուտ: Մեր մէջ արդէն սկսեց ևս երեւան գալ այլասերման խրտումները, ձուլումը չի ուշանար, իսկ անհետացումը անխուսափելի պիտի դառնայ: Ասիկա, հազիւ չորս տարուայ սպասողական գիւրջէ մը վերջ, երբ դեռ ոչ ոքի յայտնի էր հեզ տարագրեալներու բախտը: Ընդ թշնամիին ուղածն ալ այս էր, անհետացնել հայութիւնը: Սուրը, կացինը, բանտը, օտարացումը, այլասերումը ևն տարբեր միջոցներ էին, որ միևնոյն նպատակին պիտի տանէին:

Արդ, ցուցնենք թէ թշնամին սխալած է, ցուցնենք թէ բռնութիւնն ու հալածանքը միշտ եղած են կենսունակութեան հզօրաստակներ, թէ անարդարութիւնն ու անհաւասարութիւնը ինքնապաշտպանութեան նորանոր միջոցներ էր ստեղծեն հարստահարող ժողովուրդներու համար: Վերջապէս ցուցնենք թէ, սարսափի ու հերոսութեան բովի մէջ թրծուած՝ աւելի ուժեղ աւելի զօրաւոր ու յաղթական դուրս պիտի գանք նորէն: Եթան անգամ — կ'ըսէ Տը մարկան — քսան անգամ աշխարհապետեցաւ երկրի երեսը, բայց հայ ուզող, փիւնիկ թռչունի նման, ամէն ան-

գամ նորէն վերածնեցաւ իւր ածիւններէն:

Սակայն ոճիրը գործուած է: Ինչպէս կրնանք աղէտին առաջ անել, ցաւերը դարմանել, այլասերումը կասեցնել: Հոս, ինչպէս միշտ դարձեալ միահամուռ ուժերով, միութեան խողովակով, հիմնելով նոր գաղութ մը, նոր Խոտորջուր, ըլլայ անկախ Հաստանի սահմաններուն մէջ, ըլլայ որիչ ունէ ազատ երկրի մէջ, ուր զարգացման ու բարգաւաճման պայմանները համաձայն ըլլան յառաջադիմութեան օրէնքներուն, ուր մարդկային արժանապատուութիւնն ու կեանքի ապահովութիւնը գերծ ըլլան ամէն բռնութենէ: Վերաշինութիւն ըսելով հասկնալու չէ թէ անպատճառ դարձեալ վերագտնալու է խոտորջուր, վերանորոգել փլատակ ու կիսակործան տները, կառնել նախկին կոտորների վրայ: Վերածնունդ ըսելով հասկնալու չէ թէ անպատճառ պէտք է շարունակել առաջույ անբնական կեանքն ու ապրելակերպը, վերսկսել պանդխտութիւնը, տունը երկու մասի բաժանել, բնտանիքի անդամները սրտել: Ոչ, ասկէ վերջ բնտանիքը հոն պէտք է ըլլայ, ուր կը գտնուի անոր զուխը, գաւակները հոն՝ ուր են անոնց ծնողքը, իսկ բնտանիքի պետը տան աշխատաւոր ձեռքը պէտք է աղբի հոն, ուր կարելի է տեղւոյն վրայ պահել ընտանիքը, դաստիարակել գաւակները: Ուրեմն պէտք է բնտանի յարմարագոյն բնակատեղի մը, համապատասխան մեր պէտքերուն, ձգտումներուն ու զարգացման, հոն հաւաքել մեր փերուշան բեկորները, և ամուր հիմերու ու առողջ սկզբունքներու վրայ կազմակերպել նոր-խոտորջուրի վերածնունդը:

Ու նոր-խոտորջուրը պիտի կրննէ անտարակալ բոլոր նորակազմ գաղութներու օրինակները, փասն զի խոտորջուրցիները կը կրեն իրենց երակնե-

բուն մէջ հայուն բոլոր բնածին յատկութիւնները.
յանդգնութիւնը, խիզախութիւնը, ամէն բան ձեռնադ-
կելու փորձելու մղումը, անպայման յաջողելու յոյս-
վը: Այն հայրենասիրութիւնն որ ի յայտ բերին խո-
տորջուրացիները, այն կազմակերպութիւնը որ սլա-
րասեցին կարճ ժամանակամիջոցի մէջ, այն միջոց-
ները որ յօժարակամ հայթայթեցին, մանաւանդ այն
արագ ու վճռական քայլերը, որ միութիւնը կը ցաւ
առնել նախազգած հեռատեսութեամբ, օգտագործե-
լով քաղաքական միջանցուկ բուլէները, զբաւական
մը կը կազմեն միութեան, փառաւոր ազազայի մը
համար և իրաւունք կուտան ազգային յայանի գոր-
ծիչներէն մէկուն որ անդամ մը, անցողակի կերպով
յայտարեց «խոտորջուրացիները հայրենասէրներ են,
լաւ կազմակերպուած, երանի թէ ամեն միութիւն
ալ անոնց պէս աշխատէր: Աւելցնենք միայն. եթէ
ամեն միութիւն կազմուած ըլլար միեւնոյն հիմքերու
վրայ և ոգևորւած միեւնոյն իդէալով, ինչպէս «Տա-
լոց Հայրենակցական Միութիւնը» այն ատեն շատ
ալ չպիտի կարօտէինք օտարներու խնամակալութեան:

Պատմութիւնը կը ցուցնէ թէ անկախ ազգերը,
ազատ ժողովուրդները միմիայն իրենց ուժերուն վը-
րայ կը կռնէին, որովհետեւ միմիայն սեփական ու-
ժերն են որ մատահութիւն իր ներշնչէն մերեմն վրա-
տալինք մենք ալ մեր ուժերուն և միասիրտ ու մի-
ակամ լծուինք վերածնունդի կառքին:

